

JÓKAI MÓR: AZ ARANY EMBER

Az *arany ember* 1896-os nemzeti kiadásához fűzött utószavában Jókai elárulta, hogy a mű alapötlete nagyanyja nővérétől származott: „elregélte nekem azt a történetet, ami az »Arany ember« regényemnek a végét képezi, a fiatal özvegy, annak a vőlegénye: a katonatiszt, társalkodónéja, a tiszt korábbi kedvese és annak anyja között, kiket ő mind személyesen ismert. Ez volt az alapeszme, a végkatasztrófa, amihez aztán nekem a megelőző történetet, mely a végzethez elvezet, hozzá kellett építenem, s a szereplő alakokat, helyzeteket mind összeválogatnom: hihetővé tennem.”¹

A kiindulópontot tehát egy féltékenységből elkövetett komáromi gyilkossági kísérlet szolgáltatta, s adott volt a főbb szereplők közül Timéa, Athalie, Kacsuka és Zófia; volt továbbá egy valódi sziget a sziget-motívumhoz; hiányzott azonban Timár, Noémi, Teréza, a két fő helyszínen játszódó cselekményszálát összekötő Krisztyán Tódor alakja, a mellékszereplők, valamint a cselekmény nagy része, a történet és a téma.

Az alábbiakban — mélységesen egyetértve Fried István megállapításával, hogy „a Jókai kutatásnak többet kell törődnie az író hazai »forrásaival«, nem csupán az újságok híryanagáival. Hiszen regényírása csak laza szállal kapcsolható a francia romantikához”² — először megkísérlem kimutatni, hogy, tudatosan vagy öntudatlanul, milyen korabeli színművekből vett át karakter- és motívumkliséket Az *arany ember* írásakor, majd azt vizsgálom, miként, mennyiben sikerült a 19. század végi magyar olvasóközönség érdeklődésére számot tartó eredeti alkotássá formálnia.

Filológiai megközelítés

Noha tisztában vagyok vele, hogy nem Kotzebue Az *Önnön-áldozat* (Der Opfer-tod) c. „érzékeny játéka” és Czakó Zsigmond *Kalmár és tengerész* illetve *Leona* c. drámai vethetők kizárólag össze a regénnyel, hiszen a magyarul játszó színházakban, s köztük a Jókai által a negyvenes évek közepétől sűrűn látogatott Nemzeti Színház repertoárjában több tucat hasonló, klisékből álló polgári színmű szerepelt, azért választottam e hármat, mert ezekhez Jókainak bizonyíthatóan volt köze.

A Komáromból Pestre kerülő, a pályáját az *Életképek* színikritikusaként megkezdő ifjú Jókai, 1847 januárjában a *Kalmár és tengerész*ről írta egyik első bírálatát. Sőt a mű annyira tetszett neki, hogy egy másik előadásáról fél év múltán újra beszá-

¹ Jókai Mór *összes művei*. (A továbbiakban JÓM) Az *arany ember*. II kötet. S. a. r. OLVÁNYI Ambros. Bp., 1964. II. 294. A szövegben zárójelben található számok e kiadás kötet- és lapszámait jelölik.

² FRIED István, *Jókai Mór és a magyar vígjáték hagyomány*. In *Az élő Jókai*. Tanulmányok. [Bp.], 1981. A Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadványa. 64.

molt.³ Igaz, a *Leonáról* nem írt, de az *Életképek* Rhadamantus álnevet használó kritikus a épp hallgatása kapcsán vonta kétségbe Jókai ítései tehetségét,⁴ tehát már csak ezért is megnézhetette, ha esetleg a Laborfalvi Róza iránt ekkortájt ébredező szerelme ellenére, aki a címszerepet játszotta, korábban elmulasztotta volna. Kotzebue darabját pedig, melyet „hazai forrás”-nak tekintek, hiszen 1807-től magyarul játszották, nem más fordította le, mint Benke József,⁵ azaz Laborfalvi Róza (eredeti nevén Benke Judit) apja, s kevésbé valószínű, hogy felesége e könyvet ne ajánlotta volna Jókai figyelmébe.

Az *Önnön-áldozatból*, mint Lányi Ernő kimutatta,⁶ *Kalmár és tengerésze* írásakor Czákó Zsigmond is merített, így Jókaira közvetve és közvetlenül is hatással lehetett, ám míg Kotzebue-től inkább a Timéa–Kacsuka–Timár háromszög-történethez, illetve Timár társadalomból történő kivonulásához és magához a témához kaphatott ötleteket, addig Czákó művei elsősorban Krisztyán, Noémi, Timéa alakjának, illetve a szigeti szereplők természettel való kapcsolatának megrajzolásában segíthettek.

Az *Önnön-áldozat* főhőse, a kereskedő Maxvill Robert, akinek családja koldusbotra jutott, mert „bánkrott lett”, így panaszkodik: „Feleségem és gyermekem boton — az én öreg világtalan Anyám az uttán, — és én tömlőtzbé! Belton! Belton! te a’ ki hitelezőidet megloptad, és egy szántszándékos Banquerutság által engemis a’ nyomorúságba taszítottál!”⁷ *Az arany emberben* vak anya nem szerepel, de ilyen tönkrement család Terézéé, s a szándékos csődbe juttatásra is van példa: így bánik el Timár Brazoviccsal.

Maxvillt cselédei meglopják. Az egyik „pár száz font shiling adósságot tsinált”⁸ gazdjára nevében, mint Krisztyán, aki „elvert tízmillió reist” Timár pénzéből. (II. 197.)

A rámerít csapások Maxvillt kiábrándulttá teszik: A’ mi Világunk [a gazdagoké] a’ többinek haszontalan forgásából rakodottöszve. Megöregedni annyit tészen többet tsalni, mint más, az öreg ember olyan ember, a’ ki sok gonoszságot tud.”⁹ *Az arany emberben* Krisztyán Maxim (!) vallja azt, hogy minden gazdag ember tolvaj, s pénzhez csak becstelen úton lehet jutni: „Akinek sok van, sokat lopott, akinek kevés van keveset lopott...” (II. 197.)

A vagyonától megfosztott Maxvill nem tud egyebet, mint „Írni — számotvetni — és becsületes embernek lenni”,¹⁰ akár a regény első fejezeteinek hajóirnok Timára; illetve „megtanulta az esztergát”, akárcsak később az arany ember (II. 128.), mégsem tudja eltartani családját, mert eltörött a lába. Egyetlen ember kész segíteni rajta, Valvin, de őt büszkeségből visszautasítja.

Valvin annak idején szerelmes volt Maxvill feleségébe, Arabellába, aki viszont szerette, de apja kívánságára a gazdag kereskedőt választotta. Kacsuka is szegény, Timéát szereti, aki szintén viszonyozza érzelmeit, de mégis a gazdag Timárt választja, aki viszont még szegényen bolondult a szép lányba, s csak később gazdagodott meg, akár Valvin. Kotzebue hősnője oly hű férjéhez, mint Timéa Timárhoz. Valvin nyolc

³JÓM, *Cikkek és beszédek*. S. a. r. SZEKERES László. Bp., 1965. I. 17 és 203. A *Kalmár és tengerész* Jókai könyvtárában is megvolt, de minden bizonnyal Laborfalvi Rózáé lehetett, kinek neve szerepel is a műhöz csatolt „Előfizetők’ Névsora”-ban. *Kalmár és tengerész*. Írta CZÁKÓ Zsigmond. Pesten, [1845], Trattner-Károlyi.

⁴JÓM, *Cikkek és beszédek*. I. 547.

⁵Az *Önnön-áldozat*. Egy érzékeny játék három felvonásban KOTZEBUE-től. Fordította BENKE Józ[s]sef. Szegeden, 1807, Grün Orbán. Az idézett szövegek eredeti helyesírását megtartottam.

⁶LÁNYI Ernő, *Czákó Zsigmond színművei*. Bp., 1913, Attila könyvnyomda. 6–7.

⁷Az *Önnön-áldozat*, 3 és 25.

⁸Az *Önnön-áldozat*, 11.

⁹Az *Önnön-áldozat*, 11.

¹⁰Az *Önnön-áldozat*, 16.

éven át epekedik titokban Arabella után. Mikor Timéa a gyászév elmúltával végül úgy dönt, hogy elfogadja a katonatiszt szerelmét, s meghívja névnap vacsorára, kilenc fehér rózsabokrétára áll a feldíszített asztalon (II. 249.), de az egyik csokor még friss, tehát Timár álháláláig Kacsuka is nyolc éven át szerette Timéát a viszonzás reménye nélkül, bár ennek az egyezésnek más oka is lehet: Timár fiának irástudó korba kell érnie, hogy Timéát a rá leselkedő veszélyre levélben figyelmeztethesse. Kotzebue nőalakja szerelemmel szintén nem férjére, hanem Valvinre gondol. Maxvillnek lelkiismeretfurdalása támad, hogy boldogtalanra tette a „legjobb asszonyt”,¹¹ Timárban is hasonló büntudat ébred, amikor rájön, hogy felesége mást szeret. (II. 166.)

Maxvillékat újabb csapás éri. A „Házi Gazda” kiteszi őket otthonukból, előtte azonban a kereskedő okulására, ő is megfogalmazza a darab témáját: „A’ gazdagok lehetnek gorombák azt tsak elnézi az ember, azoknak minden betsület, a’ pénz mindentel jóvá téssz” — ehhez hasonló gondolatok irányítják a regény egy részében Timár tetteit is.¹²

Maxvill utolsó „semillyé”-jét kutyájának adja, mert eszébe jut, hogy az állat valaha megmentette az életét¹³ — miként Almira Terézéét (I. 85–86.) —, majd elindul munkát keresni, de bárkihez fordul, az ígért pénzhez csak becsülete elvesztése árán juthatna hozzá. A gazdag Harrington, aki fiát gyászolja, rávezeti a felismerésre, hogy gazdag ember is lehet boldogtalan — ezt tapasztalja meg Timár is. Hartop János „terehordozó”-tól pedig megtudja, hogy a szegénység = boldogság. Hartop csak 3–4 sillinget keres naponta, de azzal „vigan van”, mert mint mondja „midőn este haza mégyek, és a’ három kisded előmbe ugrik, és az Annyok egy pityókával rakott gőzölgő tálal az asztalra tesz — az esik ám, szettevettét az esik jól!”¹⁴ A szigeten a házépítésben megfáradt Timárt várja ilyen boldogság: „otthon már lobog a tűz a konyhában, a rántásszag messziről üdvözli...” (II. 71.)

Egy kereskedő azt ajánlja Maxvillnak, hogy amennyiben „irni és számot vetni, és Frantziául ’s Németül számtartóskodni tud”,¹⁵ akkor „a’ napkeleti Indiákra menő compániánál egy íródeáki helyet” szerez¹⁶ — a regényben Krisztyán kap hasonló ajánlatot, a különbség annyi, hogy Dél-Amerikába küldik, s nem három, hanem „tíz-féle” nyelven tud. (II. 20, I. 92.)

Felesége iránt ébredt kötelességérzete és büntudata következtében Maxvill le akar mondani nejeéről, hogy az Valvin oldalán végre megtalálhassa boldogságát: „Nékem, a’ ki karjaid között a’ szeretetnek legnagyobb boldogságát feltaláltam, nékem, a’ ki bírásodat utolsó tsepp véremmel megvásárolnám, inkább fekszik megszabadításod szivemen, mint tulajdon szerentsém — összev zuzott mejjel állok itt — elválok életemtől — és önként lemondok róllad!”¹⁷ Timár is megvásárolta volna neje szerelmét, ha tudta volna, s végül „tulajdon szerencséséjé”-ről való lemondása árán, s látszólag „életétől elválva” adja vissza Timéa szabadságát, bár először úgy tervezi, hogy „el fog utazni, — híresztelés szerint Egyiptomba, — voltaképpen pedig a senki szigetére. Ott akar meghalni.” (II. 121.)

Arabella férje ajánlatát hasonló nagylelkűséggel utasítja el, mint Timéa Kacsukáét, midőn a férfi arra kéri, váljon el. Arabella: „En hagyalakel téged? [...] menny a’ hová akarsz, minden égtáj alatt követni foglak — truttzolni fogok a’ déli polus alatt

¹¹ Az Önmön-áldozat, 20.

¹² Az Önmön-áldozat, 25.

¹³ Az Önmön-áldozat, 30.

¹⁴ Az Önmön-áldozat, 47.

¹⁵ Az Önmön-áldozat, 43.

¹⁶ Az Önmön-áldozat, 44.

¹⁷ Az Önmön-áldozat, 63.

veled a' vadak nyillával, és a' fagyos Éjszakon kunyhót árok veled a' hóban."18 Sőt, mikor Maxvill közli, hogy halni készül, neje így válaszol: „Odais követni foglak.”19 Timéa: „ha koldussá lenne, én el nem hagynám őt akkor sem. [...] Ha földönfutóvá lenne, kísérő társa lennék. [...] Ha meg akarna halni, veled együtt ölném meg magamat...” (II. 163.)

Valvín megvallja Arabellának, hogy szereti. A nő hasonló módon inti rendre, mint Timéa Kacsukát. Arabella: „nints oly hatalmas a' földön a' melly kötelességemet feloldja — még maga a' szeretet hatalma sem!”20 Timéa: „nem válnék el tőle soha; mert én tudom, hogy mivel tartozom esküvésemnek, és mivel tartozom saját lelkemnek idebenn.” (II. 163.) A jelenet csúcspontjaként Arabella, miután megbizonyosodott Valvín nemeslelkűségéről, „megilletődve kezét nyújtja” — akárcsak Timéa.21

Hamarosan kiderül, hogy Maxvill miféle „önnön-áldozatot” hozott feleségéért: a „Thamesisbe ugrott”,22 miként kis híján Timár a téli Balatonba.

Kotzebue színművében mégis Arabella és Maxvill története fejeződik be szerencsésen, hiszen a nő szereti férjét (is), a közhelyekből sikeres darabokat gyártó író pedig a zsúfolt nézőteret: Hartop János élve kihúzza Maxvillt a folyóból, hogy a dúsgazdag Harrington örökre fogadhassa a házaspárt.

Czakó Zsigmond *Kalmár és tengerészének* első pillantásra semmi köze Jókai regényéhez. Arról szól, hogyan menti meg egy Kelendi nevezetű nagykereskedő vagyonát, saját boldogságát is feláldozni kész öccse, Endre; míg előbbi neje, a cselekmény során unatkozó és léha polgárfeleségből erényes hitvessé váló Hermine megbűnhődik; volt szeretője, a nemesi származású gazember, Kahlberg Ártúr halálosan megsebesíti.

Ártúr Krisztyánnal egykorú fiatalember (huszonkilenc éves, Krisztyán első megjelenésekor kb. huszonhat), akit „a sátán sima nyelvvel ajándékozott meg és [akinek] szép arcot eszközlött”,23 akárcsak *Az arany ember* negatív hősének. (I. 71.) Korábbi életét homály borítja, mint Krisztyánét: nem fedheti föl kilétét „egy kis politikai bűn miatt”. „Bizonyos lengyel ügyek”-re célozgat.24 Teréza szerint Krisztyánnak többek közt Lengyelországban is gyanús ügyei vannak. (I. 92.) Megtudjuk Ártúrról, hogy „elkártyázta vagyonát, adósságot csinált”,25 illetve, hogy pénzét „egy szerencsétlen kísérlettel összekötött amerikai útazás teljesen fölemészte”26; tudjuk, Krisztyán is járt Amerikában, igaz ott ő emésztette föl Timár pénzét. Ártúr éppen öngyilkosságra készül, mikor Kelendi megmenti az életét, sőt rögtön megbizna könyvelése vezetésével (mint Timár Krisztyánt, illetve Timéát), de hálátlanul visszaélni készül a nagykereskedő jóságával (Krisztyán Timaréval vissza is élt): „miután visszahoztál az életre adj nekem életet — de melly élet legyen nem kalmári, hanem bárói értelemben — napszámos kenyereddel, lélekgyilkoló szándékkal és jegyző könyveiddel engem nem fogsz kifizetni.”27 Itt épp olyan követelődő, mint a Timárt az utolsó balatoni jelenetben megzsaroló Krisztyán. Ártúr megmentője családi boldogságára tör — elcsábítja Kelendi feleségét; Krisztyán Noémit akarja megszerezni. Ártúr úgy zsarolja meg Herminét, mint Krisztyán Terézát: először szerelmet követel (igaz, *Az*

18 *Az Önnön-áldozat*, 64–65.

19 *Az Önnön-áldozat*, 67.

20 *Az Önnön-áldozat*, 76.

21 *Az Önnön-áldozat*, 78., *Az arany ember*, II. 157.

22 *Az Önnön-áldozat*, 79.

23 *Kalmár és tengerész*, 29.

24 *Kalmár és tengerész*, 14.

25 *Kalmár és tengerész*, 6.

26 *Kalmár és tengerész*, 15.

27 *Kalmár és tengerész*, 12.

arany emberben Krisztyán Noémi szerelmét követeli Terézától, de a darabban Noéminek megfelelő szereplő Árthurnak testvére), ám gyorsan beéri ékszerekkel is.²⁸ (I. 76.) Később kiderül róla, hogy sikkasztott és a pénzzel megszökött, mint Brazíliából Krisztyán. Árthur merényletet követ el Hermine ellen, mint Krisztyán, aki szintén pisztollyal támad Timárra, s a ruhacsere-motívum is megtalálható a *Kalmár és tengerész*-ben: Árthur Endre ruhájában lövi le Herminét.

Krisztyán szinte minden bűnt elkövet, amit Árthur (bár Timárt meg akarja gyilkolni, de nem sikerül, míg Árthur valójában nem akarja Herminét megölni). A színdarab főhőse úgy látszik, csak azért vétkezik többet, mert Czakó művének több szereplője van.

Kelendi, a „philantróp” polgár, jótékonyágán túl szintén több tekintetben hasonlít a regény főszereplőjéhez, Timár Mihályhoz. Ugyanúgy kifizeti Árthur adósságát, ahogy Timár Krisztyánét, s a gonosztevőre ugyanúgy rábizza pénzének kezelését, akár (más indítókoból ugyan) az arany ember teszi.²⁹ Timár kettős életének motívumát viszont mintha Árthurtól kölcsönöznék Jókai. Árthur az, aki „egy bórben Strahlenberg, Kahlberg, Friedenthal, gróf, báró és kalmársegéd [...]” azaz nemes és polgár egy személyben.³⁰

Kelendi Teréza férjéhez (és Kotzebue Maxvillájához) hasonló helyzetbe kerül: „Semi remény egy családos apának, ki segély nélkül, isten szabad egénél egyebet birni nem fog, mit éhező gyermekének mutathasson”,³¹ s érte épp úgy minden áldozatra kész felesége, akár Timéa Timárért (Arabella Maxvillért): „S lehetne olly aljas teremtés a földön, ki áldozatid’ éldeletében elemészte jobb napjaid’ reményét, inségedben és nyomorodban elhagyon?... csak engedd hogy kövessenek az inségben, osztozam a sanyarban.”³²

Timár alakjában a Kelendi és Endre-típusú figurák egybeolvadnak, ám a *kalmár* Kelendinek megfelelő *kereskedő* Timárhoz Kelendi neje, a polgárasszony Hermina – Timéa tartozik, míg a *tengerész* Endrének megfelelő dunai *hajós* Timárhoz Endre szende jegyese, Margit – Noémi.

Margit a társadalomtól épp olyan elszigetelten él nevelőanyjával, Bilsennével – akit anyjának szólít –, mint Noémi Terézával, s a külvilágból épp úgy egy gonosztevő, Árthur tör vesztére, ahogy Noémiére Krisztyán. Margit ugyanolyan szelíd, „elfogulatlan természetű”,³³ mint Noémi, aminek magyarázata Czakónál az, hogy „a leány még eddig sem könyvből sem divatból szeretni nem tanult, alkalmá sem volt.”³⁴

Bilsenné pártolja Endre és Margit házasságát mielőtt Margit bármit is sejtene saját vonzalmáról és a tengerész érzelmeiről; a regényben ugyanígy viselkedik Teréza is. Margit nevelőanyja közli Árthurral: „... csak egy szavamba kerülhet, s ön megint koldus.”³⁵ Az *arany ember*ben fordítva, Krisztyán hatalmában áll, hogy Terézákat tönkreteszi-e.

A színdarab egyik mellékszereplője, a tengerész legénye, Ferencz, aki felismeri az Endre ruhájában gyilkosságot elkövető Árthurt, ugyanolyan népies figura, mint a regény drámai változatában a „vén Galambos”, akinek szintén az azonosítás a feladata. Ez a Ferencz épp olyan szeretetteljes, évődő tisztelettel viseltetik gazdája, Endre, mint Fabula Timár iránt.

²⁸ *Kalmár és tengerész*, 76–77.

²⁹ *Kalmár és tengerész*, 9., *Az arany ember*, II. 20.

³⁰ *Kalmár és tengerész*, 46.

³¹ *Kalmár és tengerész*, 57.

³² *Kalmár és tengerész*, 52.

³³ *Kalmár és tengerész*, 30.

³⁴ *Kalmár és tengerész*, uo.

³⁵ *Kalmár és tengerész*, 28.

Jókai egyhelyütt mintha Timár gondolatai számára kölcsönöznék és Timéa eszményítésére alakítaná át Hermine monológját, mellyel léhaságát jellemezte Czakó. Hermine: „Meddig fog ez még így tartani? Végetlen unalommal adózni sorsomnak! A legszebb nyári nap, minden lélek szabadban, sétányon, társasöröm' élveiben; csak nekem kell e falak közt szenvednem helyzetem' kinját, — mert férjem ki tudja hol úzérkedik...”³⁶ Hermine férje és más férfiak társasága híján unatkozik, Timéa a távollévő Timár helyett tölti munkával az idejét, „magától minden élvet megtagadott [...], az üzlet titkaiba mélyeszté női lelkét, melynek csak az élet örömeit kellene keresni.” (II. 46.)

Fentiekén kívül Árthuréhoz hasonló Teréza öngyilkossági terve — Dunába ugrás; a *Kalmár és tengerész*ben egy eljegyzés szerepel, amire a vőlegény (Árthur) nem megy el, *Az arany ember*ben egy esküvő hiúsul meg Kacsuka miatt; s az örület, melyhez Timár igen közel jár, Czakónál is megtalálható: Árthur a darab végén megőrül.

A *Kalmár és tengerész* egyik nagyhatású jelenetében a tengerész egy romantikus tirádával, mely a mű „sokat emlegetett” része volt,³⁷ arra próbálja rávenni Margitot, ne vonuljon zárdába, legyen inkább a felesége, hiszen Istenhez legjobban a természetben lehet imádkozni. Endre: „A kiderült egyetem egy kivilágított egyház lesz az éj csillogó lámpáitól — melynek innepélyes csendébe, a lélek fensőbb ihlet' szárnya-in emelkedik hála érzetével a mindenhatóhoz [...] s e jelenetek' közepett, egy délczeg hajó' árboczán állva vész és vihar felett — hányatni hullámoktól felhőkig, onnan a föld tátongó gyomráig sülyedni, hol hajszálon függ minden pillanatja az életnek; e percz az, melyben istent nem ismerő ajkon is mindenható hév rebeg, mellyben a kétségbe eső, gyermeki ragaszkodással találja meg az urnak megtartó jobbát.”³⁸ Hasonló jelenettel — hajó a viharban — kezdődik el *Az arany ember* cselekménye, és a hangulatot megteremtő „Vaskapu” c. fejezetben Jókai hasonló metafora-sorral él: a természet „templom”, a folyam „szigetoltárokra rohan”, a „hullámcsattogás” „túlvilági zene” stb. (I. 8.)

A Czakó Zsigmond drámai munkásságát értékelő irodalomtörténészek megegyeznek abban, hogy „a magyar irodalomban talán nincs még egy dráma, mely a francia romantizmus minden jellegét, bélyegét, tulajdonságát annyira magán viselné, mint a *Kalmár és tengerész*”,³⁹ de Kotzebue *Az Önnön-áldozat* c. színdarabjának ismeretében Lányi Ernőnek is igazat kell adnunk, aki szerint a francia hatás részben német közvetítő művek segítségével érvényesült.⁴⁰

Czakónak a *Kalmár és tengerész* fent idézett tirádájában kifejeződő, s a *Leona* c. trágédiájában kibontakozó panteizmusa sem, vagy nem elsősorban francia eredetű: az író tanulmányozta a hindu irodalmat (állítólag diákként Nagyenyeden új természetvallást akart alapítani)⁴¹ és hatással volt rá Vajda Péter szintén keleti ihletésű panteizmusa is.⁴² A *Leona* a világtól távol „egy vad rengetegben” játszódik. A díszlet: „Pörkunyhó, két oldal- és közép bejárással; durván faragott és könnyedén összeállított bútorok, mint egy remetelakban, tiszta és csinos renddel” — akár a Senki szigeten.⁴³ Itt él a természetimádó, társadalomtól megcsömörlött öreg Erast fiával, Aquillel, s egy fiatal lánnyal, akit az ifjú számára nevel: „Fiam, a melly nő buzgó a nélkül,

³⁶ *Kalmár és tengerész*, 41.

³⁷ LÁNYI ERNŐ, i. m. 45.

³⁸ *Kalmár és tengerész*, 38.

³⁹ KOCH Lajos, *Czakó Zsigmond drámai munkássága*. Esztergom, 1913. 38.

⁴⁰ LÁNYI, i. m. 15. és 33.

⁴¹ KOCH, i. m. 9.

⁴² LÁNYI ERNŐ, aki behatóan foglalkozott Czakó panteizmusával, kimutatta VAJDA Péter *Vajkoontala* c. hindu környezetben játszódó elbeszélésének hatását a *Leonára*. I. m. 55.

⁴³ CZAKÓ Zsigmond, *Leona*. Tragoedia négy felvonásban, előjátékkal. Pesten, 1846. Trattner. 3.

hogy ismerné a hit' nevét, szende anélkül, hogy tudná mi az: boldogítani birja magát a gyötrelmet is. Előtted nevelém, láthatád munkámat és folytathatod. — A természet' nyelvén oktattam; figyelmét soha sem entudati fogalmakra, hanem egy lassadán belecsepegettetted szent hiv' és rokonszenvvvel az őt környező világ' egybehangzatának felségére ébresztém, hol szerelem él, de nem magyaráztatik, hol hit buzog, de nem árultatik, hol boldogság van, melly nem czégrézetik."⁴⁴ Az *arany emberben* Teréza nevelte hasonló környezetben és szellemben Noémit, aki „Nem tudta [...], miért, mi oka van rá? csak szeretett. Nem tudta, szabad-e? istenek, emberek engedik-e? öröm vagy bánat lesz-e belőle? csak szeretett.” (II. 6.)

Irének Aquil távollétében születik meg a fia, akárcsak Noéminek Timár komáromi tartózkodása idején. Erast vándorútra küldte fiát, hogy ismerje meg a világot. Aquil kiábrándultan tér haza: „És mindenütt [...] szeretet hirdtetett, igazság és méltányosság vallatott, mint a teremtő' szent törvényeinek nagy igéji!! De alig találtam hazát, hol a vallás ne lett volna sip az ördög' ajkain, hol a vallás ne lett volna gyámola a bíró' erszéyenek; [...] E föld mindnyájunknak édes anyánk, és nem mindnyájunké... ”⁴⁵ Aquil csalódottsága Terézéhez hasonló. (I. 84–85.)

A darab címszereplője, ki Erast fiának anyja, Iréne áll bosszút saját tönkretett életért (apácaként szülte Aquilt és kitaszította a társadalom): elhitheti a lánnyal, hogy szerelme Isten elleni bűn. Irén kétségbeesik: „És ha virág, fű, és minden állat szerelem' nyelvén szól: miért büntetsz azért engemet? mit vétkeztem ellened, és miért büntetsz engem én istenem?”⁴⁶ Noémi boldogságát Jókai nem hagyta tönkremenni.

Fentiek alapján úgy látszik, hogy Jókaira *Az arany ember* írásakor a francia romantika elsősorban áttélesen hatott, Kotzebue-n, és a francia romantikus drámákból, illetve Kotzebue-ből egyaránt merítő Czakon keresztül. E két szerző darabjaiból számos motívumot, cselekményelemet, jellemalkotó tulajdonságot vett át, sőt a regény mondanivalójának alapjául szolgáló, a gazdagságot erkölcsi szempontból elvető, a szegényeket a boldogsággal azonosító, a magyar írónál a népiesség felé közelítő világszemlélet sem a hazai társadalmi viszonyokból táplálkozott: Kotzebue szintén idegen művekből származó nézeteinek átvétele. Úgy látszik, még Jókai sokat emlegetett rousseau-i gyökerű panteizmusa sem közvetlenül a francia írótól került át a regénybe.

Életrajzi háttér — szerelmi négyeszőg

A regény keletkezésével kapcsolatban általánosan elfogadott nézet, hogy „Noémi alakjának s a Senki szigete idilljének ábrázolását az a szerelem ihlette, amely az 1870-es évek elején Jókai és gyámleánya, Lukanics Ottilia között szövődött.” (I. 331.)

A két Czako-mű és nemzeti színházbeli szereposztásuk ismerete arra enged következtetni, hogy elsődleges élménye e tekintetben is a *Kalmár és tengerész* és a *Leona* előadása, illetve a két színdarab szereplőjéhez a későbbiekben fűződő kapcsolata volt, s a több évtizedes, ifjúkorába visszanyúló emlékeket csak felidézni segítette az új szerelem.

A *Kalmár és tengerészben* Herminát „a magas, sudár, sötéthajú” Laborfalvi Róza játszotta, Margitot a „bájos és érzelmes”⁴⁷ Lendvaynéra osztották; a tengerész End-

⁴⁴ *Leona*, 12.

⁴⁵ *Leona*, 52–53.

⁴⁶ *Leona*, 37.

⁴⁷ *A Nemzeti Színház*. Szerk. SZÉKELY György. Bp., 1965. 19.

re szerepében többször fellépett Lendvay Márton. A *Leonában* a szende természet gyermekét, Irént játszotta Lendvayné Hivatal Anikó, míg Lendvay Aquil.

Jókai a *Kalmár és tengerész* 1847. június 26-i előadásáról írt kritikájában így lelkesedett Lendvaynéért (érdekes, hogy Laborfalvi Róza alakítását sem ekkor, sem előző alkalommal nem említette, pedig e nő egy évvel később már felesége volt): „Lendvayné olly kedvességgel, érzéssel, s élethíven játszott, hogy egyedül ennek látása megérdemelte a színháza menetelt. Lendvayné játékában a néző azonnal észre veszi a leggyöngédebb viszonyok árnyékait is. Lendvayné első beléptekor már az engedelmes, szerény, igénytelen, bizodalmas leány volt, a mint ő belép, üdvözli anyját, leteszi kalapját, meglátja a tengerészt, mind — meg annyi gyönyör a közönségre nézve; dramai repertoireunk érdekesebbé tételében semmi sem lehet inkább tényező, mint Lendvaynének minél gyakrabban leendő felléptetése.”⁴⁸ Házassága idején nem tett említést a másik színésznőről, de Laborfalvi Róza halála után, mikor papírra vetette néhány hajdani színházi élményét, Lendvaynéról is megemlékezett. 1887-ben született írása (*Az első szereptanulás*) arról tanúskodik, hogy a szép naiva már gyermekkorában nagy hatást gyakorolt rá: „A mikor én legelőször láttam, még akkor is Hivatal Anikó volt; — akkor lehetett tizennyolcz éves, én pedig voltam hat. Mégis jól emlékszem rá. [...] Csupa természet, csupa báj, csupa kellem az egész megjelenése: arcz, alak tündéri. És micsoda hang hozzá. Csengő, mint a madárdal, tele érzéssel: szívből jövő, szívbe ható. — Ekkor már nagy művész nő volt. Ott játszott a komáromi arénában; én egy fűzfára kapaszkodva néztem.”⁴⁹

Kezdő színikritikusként még nem tudott e három színész hajdani kapcsolatáról — hogy Laborfalvi Rózának serdülő korú gyermeke van, arról Váli Mari emlékezése szerint csak 1848 nyarán értesült⁵⁰ — ám *Az arany ember* születése idején ezt az egykori szerelmi háromszöget már hosszú ideje ő maga bővítette négyyszöggé, noha nem úgy, ahogy fenti lelkendező sorai alapján a Jókai életét nem ismerő olvasó vélne, nem Lendvayné oldalán. Laborfalvi Róza férjeként fogadta örökbe Hivatal Anikó férjének, Lendvay Mártonnak és Laborfalvi Rózának közös gyermekét, Róza II-t, majd utóbbinak szintén törvénytelenül született lányát, Róza III-t is.

E szerelmi történet szereplői Jókai házassága idején is különös kapcsolatban álltak egymással. Lendvayné születésétől fogva pártfogásába vette férje gyermekét, s a két nő között barátság szövődött. „Talán a hiúság hajtotta össze őket, mert gyönyörűek lehettek — a királynői szépség és a bájos filigrán rokokó figura — a kornak két híres szép asszonya és még is barátkoztak”, írta Laborfalvi Róza unokája, Feszty Árpádné, aki szerint nagyanyját a Lendvay iránt érzett „megszakadt szerelem végigkísérte élete végéig s fanatikus erővel jelentkezett minden a múltat felidéző emlékezésre [sic]. Még öreg korában is szinte imádatkal beszélt szépségéről, tehetségéről (állítólag szebb volt minden férfinál). Még maga Jókai is ugyanazon varázs alatt állott. Órákhosszat beszélt róla átszellemült arccal, ragyogó tekintettel.”⁵¹

A hajdani színházi élmény, későbbi kapcsolata a színészekkel, azok különös viszonya egymással, az író új szerelme mind szerepet játszhatott *Az arany ember* Timéa — Timár — Noémi szerelmi szálának születésében.

Timéa olyan sudár, sötét hajú szépség, mint Laborfalvi Róza fénykorában, s a színésznő épp oly hű felesége Jókainak (bár mást szeretett?), mint az arany emberé; Noémi olyan bájos, filigrán alak, mint a Margitot és Irént játszó Lendvayné, illetve

⁴⁸ JÓM, *Cikkek és beszédek*. I. 203.

⁴⁹ JÓM, *Cikkek és beszédek*. I. 195.

⁵⁰ VÁLI Mari, *Emlékeim Jókai Mórról*. [Bp.], 1955. 53–59.

⁵¹ FESZTY Árpádné, *Akik elmentek...* Bp., [1923.], Az Athenaeum ir. és nyomdai részvényt. kiad. 8–9.

a meglehetősen homályos és bizonytalan visszaemlékezések szerint Lukanics Ottilia. (I. 332–3.)

Mese a regényben

Az arany emberben kimutatható Jókai fiatalkori színházi – és élete alakulásából fakadó – legszemélyesebb élményeinek a hatása, az első két fejezetnek azonban nincs előzménye sem a vizsgált Kotzebue- és Czakó-darabokban, sem az író élettörténetében.

Ezek a Timár viszontagságos hajóútjától a lánykérésre kapott igenlő válaszig tartó fejezetek mesei sajátosságokat mutatnak, bennük a mesekutató V. J. Propp által meghatározott mese-kritériumok sorra kimutathatók.

Ít az a fő cél, hogy a mesehős (Timár) akadályokat legyőzve elnyerje a „királykisasszony” (Timéa) kezét. Ennek a célnak (a mesemenet végigvitelének) alárendelve alakul a cselekmény (Timéa azért kerül Brazovicsékhoz, hogy Timár megszabadíthassa onnan). Nincsenek fejlődő jellemek, mindenkiről azonnal eldönthető, hogy „jó” vagy „rossz” szereplő-e, s ez az ítélet nem módosul a cselekmény előrehaladása során: a hajóírnokról az első jelenetben kiderül, hogy ő a mesehős, s az ő pártján állunk; még ha vétséget követ is el (pl. dohos búzából kenyeret süttet). A jellemek nem kidolgozottak, csak szerepkörök vannak: hős, királykisasszony, ellenség (Brazovics), segítőtárs (Kacsuka), gonosz mostohatestvér (Athalie). Az első két fejezet szereplői úgy viselkednek, mint Propp meghatározása szerint a mesealakok: „A mesében a szereplők akarata, szándéka nem tekinthető lényeges vonásnak. [...] Nem az a fontos, mik a szándékaik, milyen érzelmek vezetik őket, hanem az, hogy mit tesznek; tetteik meghatározásának és értékelésének alapja az, hogy mi ezek jelentősége a hős, valamint a cselekmény menete szempontjából.”⁵² (Például Kacsuka szerelmes Timéába, mégis részt vesz kigúnyolásában.)

A „Szent Borbála” és a „Timéa” c. fejezetek Propp és az ő elméletét továbbfejlesztő J. M. Meletyinszkij osztályozása szerinti két meseszűzsé-típusba is beleillenek: Timár története (mindkét fejezet) a „házassággal kapcsolatos próbatételekről” szóló mesék körébe, Timéaé (a második fejezettől) a „családjától üldözött hősökről szóló, mitikus elemeket nem tartalmazó” mesetípusba.⁵³

A meseszűzsé mellett a második fejezetben indul a Kotzebue-i ihletésű polgári regény is: a meseépítés és regényformálás elemei váltakoznak, s így a műben, ha regénynek olvassuk, több ellentmondás keletkezik.

Egyik legfeltűnőbb köztük az, hogy Timár, aki ismeri Brazovics jellemét, s a szigetben Teréza elbeszélése csak megerősítheti negatív véleményét, annak ellenére a kezeskedőre bizza Timéát és pénzét, hogy előre tudja, Brazovics el fogja herdálni a lány vagyonát. Ha mesének olvassuk, e lépés szükséges ahhoz, hogy a mesemenet megvalósulhasson: meg kellett teremteni az ellenség szerepkörét, hogy legyőzésével a hős elnyerhesse a szépséges királykisasszony–Hamupipóke kezét. (Valószínűleg Jókai észrevette a következetlenséget, s első találkozásukkor ezért halgattatja el Timárral Teréza előtt, hogy ismeri Brazovicsot. Egyébként nem kellene titkolódnia, hiszen még nem él kettős életet.)

⁵² Vlagyimir Jakovlevics PROPP, *A mese morfológiája*. Bp., 1975. 116. Jókai műveinek meseszerűségére hívja fel a figyelmet *Jellem és cselekmény Kemény Zsigmond szépprózai műveiben* c. tanulmányában SZEGEDY-MASZÁK Mihály, aki szintén V. J. PROPP idézett művének tanulságait felhasználva elemzi Kemény Zsigmond regényeit. In *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Szerk. NÉMETH G. Béla. Bp., 1988. 120–150.

⁵³ PROPP, i. m. 274–5.

A lány ezer aranyát tehát önként átadja a kereskedőnek — pedig nem kis összegről van szó, hiszen megtudjuk, hogy Brazovics elsüllyedt hajója hatezer aranyat ért (I. 130.) — ugyanakkor Timéa érdekében ennél kevesebb pénz reményében is kész csalni: fogadott apja szerint Timéa aranya forintban tizenkétezer ér (I. 133.), Kacsuka úgy becsli, hogy Timár a vizes gabonából süített kenyéren „a kárba veszett vagyonért tízezer forintot fordíthat vissza” Timéának. (I. 142.)

A főhős kiválóságához méltó ellenfél megteremtése realista mércével mérve rész megoldásra vezette az író a polgári cselekményszálnál: nem valószínű, hogy a leggazdagabb komáromi kereskedő egy szegény katonatiszthez kívánná adni egyetlen, szépséges leányát — márpedig Brazovics Athanáz vagyoni helyzete még nem rendült meg, midőn Kacsuka már Zófia asszony szalonjában udvarol. (E következtetés bizonyítja, hogy Jókai az „Utóhangok”-ban igazat állított: a katonatiszt volt adott figura, s mellé teremtette az eredeti bűnügyi történet társadalmi milieu-jéből kilógó Brazovics alakját.)

Brazovics halálához nem kapcsolódik semmiféle morális tanulság, narrátori ítélet: részben ennek is az az oka, hogy mindössze „szerepkört” tölt be, másrészt az író a regényhős Timár felelősségét kívánta csökkenteni.

Kacsuka, mint regényhős, a kialakulóban lévő szerelmi háromszög férfialakja; mint mesefigura, a hőst útnak indító segítőtárs: ő adja Timárnak a meggazdagodáshoz, azaz a további akadályok legyőzéséhez szükséges ötletet. E tanácsa a regényolvasat esetében kissé érthetetlen, hiszen az első pillanattól fogva nagy hatást gyakorol rá Timéa szépsége — Timár azonnal észre is veszi benne a vetélytársat — ugyanakkor a szegény hajóírnokot mégis a vagyonszerzés lehetőségéhez juttatja (ráadásul, amire Timár ráveszi, maga is megtehetné). Egy igazi regény szereplője hasonló helyzetben jobban megfontolja, hogy mit tegyen.

A mesemenetre összpontosító Jókai figyelmetlensége következtében Timár előbb esküszik a Brazovics-család vesztére (I. 177.), s csak aztán tudja meg, hogy Timéa vagyonát már valóban elverték. (I. 180.)

Csak mese-olvasatban érthető és természetes, hogy Timár mitsem törődik választotta érzelmeivel. A hasonló típusú mesékben a királykisasszonynak nincs is saját jelleme, szinte semmit nem tudni meg róla. Az *arany ember*ben viszont, alakjának minden egzotikumára ellenére Jókai nagyrészt Timéa ábrázolása segítségével éri el, hogy a mese regényé alakul.

Már a hajón utazó királykisasszony-Timéának hamar ellenszenvenné válik Timár: túl magabiztosnak, túl nyersen férfiasnak találja (I. 32–33.), s a gazdagságról is másként gondolkodik, mint a hajóírnok. Timéát nem érdekli a pénz: a Szent Borbála épségénél fontosabb neki az elsüllyedt malom, mert az „más szegény emberé” (I. 27.), s értékesebb az ajándéknak szánt dulcsászás doboz, mint megmaradt pénze. (I. 121.) Vagyonával ezért nem tudja majd szívét is elnyerni Timár, így nincs teljesen igaza Hermann Istvánnak, amikor azt állítja, hogy a lány magatartása a pusztuló malom láttán mindössze „egy nem létező probléma”, „biedermeier kérdés”.⁵⁴ Timéa viselkedése előrevetíti a konfliktust, melynek következtében a mese vége — a királykisasszonynak tökéletlen (mert saját jellemmel, sőt a főhősétől eltérő értékrenddel ábrázolt) Timéa feleségül vétele egyben a romantikus regény kezdete lesz.

A hajóút ugyan a regényben foglalt meséhez tartozik, ám Timéa és Timár kapcsolata ekkor romlik el végérvényesen, s ezért téved Az *arany embert* nemrég újraértelmező Eisemann György is, amikor azt állítja, hogy az első részek „történetbeli ese-

⁵⁴ HERMANN István, *A magyar regény senki szigete*. In *Uő., Veszélyes viszonyok*. Bp., 1983. 88.

ményeinek többsége szerkezetileg funkciótlan, hogy számos veszélyhelyzet, kaland nem kötődik eltérhetetlenül a történet egészéhez, nincs vonatkozása a jövőre.”⁵⁵

Csak a mesemenet szempontjából érthető, hogy a Timár iránti rokonszenvét már a dunai út során elvesztő Timéa miért mond igent a férfinak, akit márcsak Kacsuka iránt érzett szerelme miatt is ki kellett volna kosaraznia, mint erre a regény első kritikusaik egyike, Dux Alfréd rámutatott. (I. 365.) Regény-olvasatban az is eléggé érthetetlen, hogy megaláztatását követően miért ragaszkodik ahhoz, hogy Athaliet és Zófia asszonyt magukhoz vegyék: „És együtt fog ő velünk lakni, és ön olyan jó lesz őhozzá, mint édes testvéremhez? És Zófi mamát is úgy fogja ön szeretni, ahogy én?” (I. 235.) E jelenet érzelmileg nem hiteles, s ezért Timéa könnyörgése érzelmősnek hat.

A mesei és regényelemek összefonódása okozza, hogy Timár alakját a regénnyel eddig foglalkozó irodalomtörténészek közül sokan árnyalatlanul, egyértelműen pozitívnak értékelték, azaz mesehősnek kijáró elbánásban részesítették, akinek egy-két vétség nem árt (Brazovics és családja tönkretételét többen észre sem vették), miközben *Az arany ember* első két fejezetét mégsem mesének, hanem regénynek tekintették. Sőtér István felfigyelt a mesei vonásokra, de csak a második fejezetben („amíg [Timéa] Brazovicsék házában Athaliet kegyetlen játékaival szolgál céltáblául, s Hamupipőkeként a daliás tisztról ábrádozik — egy tündérmese szereplőjeként áll meg előttünk”)⁵⁶; miként Lengyel Dénes szerint is ott Timéa „a népmesei legkisebb lány, Hamupipőke sorban”⁵⁷; az első fejezet Timárját már ekkor is annak az összetett jellemző hősnek tartották, akivé csak később válik. „Nem félisten, hanem hajóirnok” — írta róla Lengyel.⁵⁸ Fábri Anna is mesehősként értékeli, amikor saját szemének, azaz Jókai leírásának sem hisz: „Timár, aki pedig nemegyszer hallgatott a kísértő hangokra, ellen tudott állni Kacsuka ajánlatának [a regény szövege szerint az ajánlatot igenis elfogadta], s valójában nem süttetett dohos kenyeret a katonáknak, nem csúfolta meg az »életet«.”⁵⁹ De szándékában volt, s mint regényhősnek, ezért morális elmarasztalás járt volna.

Barta János az egyetlen, aki szerint Timár az első részekben „varázserejű hős”,⁶⁰ s aki e fejezetek meseszerűsége miatt nem tartotta tetteit morálisan értékelhetőnek. Bár úgy vélte, hogy Brazovicsnak és üzlettársainak tönkretétele szándékos volt, azt állította: „mindezt a meseien nagystílusú kópé, az Eulenspiegelék rokona követte el; úgy játszott, »mint macska az egérrel«; ezeknek tréfás csínyjei pedig nem esnek morális beszámítás alá.”⁶¹

Ha a mű mese volna, Bartának igaza lenne, *Az arany ember* azonban regénynek íródott, így a narrátor hallgatása Timár vétkei, elsősorban Brazovicsék koldusbotra juttatása kapcsán hiba, melynek következtében a mű erkölcsi rendje szenved csorbát.

Az első fejezetek meseiségétől nem független a regény néhány más ellentmondása, következetlensége.

⁵⁵ EISEMANN György, *A kozmosztól a szigetig*. It 1991. 258.

⁵⁶ SÓTÉR István, *Jókai útja*. In *Uő., Félkör*. Tanulmányok a XIX. századról. Bp., 1979. 462. Sőtér észrevette, hogy „Timéa fokozatosan idomul hozzá a komáromi környezethez.” *Uő.*

⁵⁷ LENGYEL Dénes, *Utószó* *Az arany ember* 1954-ben, a Szépirodalmi Kiadó „Magyar klasszikusok” sorozatában megjelent kiadásához. 465.

⁵⁸ LENGYEL Dénes, *Utószó*, *uo.*

⁵⁹ FÁBRI Anna, *Jókai — Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*. Bp., 1991. „Timár lélekjelenléte az elszabadult hajómalom megfékezésakor” arra példa Fábri Anna szerint, hogy „a katasztrófák [...] Jókai műveiben nagy egyéniségek kiválásával járnak együtt”. I. m. 53.

⁶⁰ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*. In *Uő., Évfordulók*. Tanulmányok és megemlékezések. Bp., 1981. 270.

⁶¹ BARTA János, *i. m.* 271.

Athalie egy időre gonosz mostohatestvérből jól tartott szegény rokonná változik, s ennek megfelelően alakul viselkedése: szemrehányást tesz Timárnak, hogy agyon-dolgoztatja a feleségét (II. 43.); Leveticről Komáromba menet úgy zsörtölődik, mint egyenrangú családtag (II. 50.); a fürdőkúrán Biarritzban ő is naponta háromszor öltözik (II. 80.); majd Timár álhalála után, Timéa és Kacsuka szerelmének kibontakozását megelőzően újra rongyokban jár és a ruháit tépi. (II. 238.) Jókai nem tudta a felnöttek kifinomult gonoszságát meggyőzően ábrázolni: a huszonhatodik esztendejét betöltött Athalie úgy elvetemült, ahogy egy gyerek: például reszelt tormát köt saját anyja talpára (II. 238.); Krisztyán Tódortól sem telik egyéb, mint hogy Terézéék kutyájára négykézlábon állva „torzképeket fintorgat”. (I. 77.)

Az arany ember regény részében található olyan következetlenség is, mely a Kotzebue-i és czakói elemek összeillesztésekor keletkezett: Krisztyán miatt Timár a szigetet, azaz a boldogsághoz vezető szegénységet pénzért vásárolja meg.⁶²

Timár lelki válságának ábrázolásakor az író Timéa jellemvonásait illetően szintén ellentmondásba keveredett. Nem elég, hogy mesehősi feladatok elé állítja, hogy Timárnak minél nagyobb lelkiismeretfurdalása lehessen (az iskolázatlan nő két nyelvet ripsz-ropsz megtanul és tökéletes üzletember lesz); néhol elfeledkezik arról is, hogy férjét nem szereti. „Őn beteg volt? — kérdezé Timéa férje kebelére simulva.” (II. 106.) Mikor Timár öngyilkosságra készül, „csak Timéa szemei vették észre arcán azt a rejtegetett mély elhatározást, csak Timéa kérdezi tőle aggódva: »Mi bajod, férjem?«” (II. 121.) Itt annyira gyengéd, hogy le is tegezi.

Mint Barta János megállapította, „szép számmal akad itt is, másutt is olyan jelenet, amely borotvaélen jár az őszinte, eszme- és szenvedély-diktálta drámaiság és a giccs között [...] A hatásos jelenet általában gyöngéje Jókainak, sokat elront a kedvéért — így aztán még legjobb műveiben is nyitva áll az út a hamis hangok belopakodásának.”⁶³

Jókai érzelgősségének nem egyedüli oka, hogy kedveli a hatásos jeleneteket. Mint már láttunk rá példát, mindig valamely érzelmileg hiteltelen, erkölcsileg elfogadhatatlan, logikailag képtelen helyzetet igyekezik menteni általa. Például erkölcsileg kifogásolható, hogy Teréza férje, családját nyomorban hagyva öngyilkosságot követ el. Jókai az olvasó érzelmeire hatva, ítéletét próbálja enyhíteni, mikor özvegye így szól: „szíven keresztüllötte magát” (I. 85. — kiemelés tőlem — K.J.), „s nekem látanom kellett, hogy azt az alakot, akit a bálványozásig imádtam, hogy hurcolja ki a városi nyúzó a hullahordó szekéren...”, stb. (Uo.) Szintén az olvasó együttérzésének kiváltásával igyekezik elfogadtatni Krisztyán Tódor sorsának alakulását, mivel nem eléggé hiteles, hogy apja elhagyja a tizenhárom éves fiút: „Kilöketve a világba, a szemétre tulajdon apjától, idegen emberek kegyelemfalatjára szorulva, megcsalva, meglopotva attól, akit fiúi tisztelettel bálványoznia kellett volna ...” (I. 91–92.)

Krisztyán, akinek Timár elvette „menyasszonyát” és jövedelemforrását, a szigetet, megpróbálta megölni a férfit, majd „térdre esett az előtt, kit meg akart gyilkolni, s a felé nyújtott kezét két kézzel ragadá meg, és csókjaival halmozá el, hevesen zokogva.” (II. 18.) Itt az író valószínűleg a túlzással kívánta a valószerűtlenséget feledtetni — sikertelenül.

A nagyobb hatás kedvéért Jókai néhol egyszerű (giccsmentes) túlzásba esett. Súlyos „egzisztenciális konfliktussal”⁶⁴ küzdő hőse életének kiúttalanságát azáltal emel-

⁶²FÁBRI Anna jegyzi meg, hogy a Senki szigetének „azíluma egyébként nem létezhetne a bécsi udvart és a sztambuli portát egyaránt lekötelező leveticnczi Timár Mihály gazdagsága nélkül.” I. m. 182.

⁶³BARTA János, *Jókai és a művészi igazság*. It 1954. 415.

⁶⁴BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 274.

te ki, hogy Timár „A jég” című fejezetben eltéved a ködben a Duna jegén. Valószínűleg azonban, hogy hőse, aki ráadásul korábban hajós volt, tehát jól kellett tájékozódnia, több mint nyolc órán át bolyongjon tehetetlenül. (II. 178.)

Az *arany ember* narrátora az író álláspontját képviseli, olyannyira, hogy Jókai többször el is feledkezett róla, hogy a történetet jelen időben szemlélő személy. „Még akkor a kamélia nem volt ismeretes: a menyasszonyi bokréta sokszínű rózsákból volt összeállítva” (I. 213.) — jelenti ki egy helyütt; vagy „a komáromi utca akkori időben becsületesen sötét utca” (I. 222.) — állítja másutt.

A mű témája — Jókai szándéka szerint

A Jókai alkotását elemző Nagy Miklós úgy véli, hogy „van egy Achilles-sarka a szerkezetnek s ez éppen a végső négy-öt fejezet. Athalie gyilkossági kísérletét sehogyan sem érezzük idevalónak, sokkal több örömmel tennék le a könyvet, ha az a főhős eltávozásával zárulna le. Csak valamiféle krónikás teljesség kívánhatja ezeknek a részleteknek elmondását, nem a műalkotás sajátos törvényei.”⁶⁵

Az irodalomtörténész itt alighanem téved. Athalie sikertelen gyilkossági kísérletének történetét már csak azért sem hagyhatta el Jókai, mert, mint láttuk, erre a megtörtént eseményre építette *Az arany ember* cselekményét; volt azonban egy még ennél is fontosabb oka is: a mesét a regénnyel összeszövő témának következetes végigvitele.

E téma, még ha olyan tucatműből került is a regénybe, mint Kotzebue *Az Önnön-áldozata*, ősbib, mint a kapitalizmus. Jókai regénye bibliai parafrázis arról, hogy a pénz nem boldogít, s hogy csak azok boldogok, akik szegények.

Timár már a mese-a-regényben részben kísértésbe esik. Megtarthatná Ali Csorbadzsi kincsét, s gazdag lehetne: „A gazdag ember derék ember, a szegény ember pedig csak komisz ember” (I. 103.) — de ekkor még ellenáll a kísértésnek.

Mikor megtalálja a török khazniár vagyonát, mégis azért tartja meg, hogy mint gazdag ember, elnyerhesse Timéa szerelmét: „Ugye, hogy a szegény ember milyen komisz ember? Azt leszidják, ha kötelességét végezte, azt gazembernek nevezik, ha szerencsétlenség éri; annak engedik, hogy magát a fára kösse, ha élni nem tud; azt nem gyóntatják meg a szép leányok, ha fáj a szíve. A szegény ember komisz ember. S milyen dicső a gazdag ember. Hogy áldják! hogy bízzák rá az ország sorsát, hogy bolondulnak utána a nők! Ugye, hogy egy „köszönöm szépen”-t sem hallottál az ajkairól [Timéától] soha?” (I. 148.)

Hamarosan csalatkoznia kell: gazdag lett, Timéa feleségül ment hozzá, mégis boldogtalan: „Megnyerte [Timéát], s most abban bűnhődik. A szegény ember komisz ember; hanem azért a szegény ember lehet boldog; a gazdag ember dicső ember, hanem azért a gazdag ember boldogtalan.” (I. 260.)

A történetekből levonja a tanulságot, meg akar vagyonától szabadulni: „Mihály átkozza a sorsot. [...] A szegény ember szűk négy fala jobban összeszorítja azokat, akik egymáshoz tartoznak. A napszámos, a hajóslegény, akinek egy szobája, egy ágya, egy asztala van: boldogabb ember. A favágó, aki mikor fűrészsel, az egyik végét a fűrésznek a feleség fogja, az boldog ember.” (I. 249.)

Majd valóban egy pénz nélküli világban lesz boldog Timéa mellett: „Akinek az »arany ember«-ből nem kell az arany, csak az ember.” (II. 7.) „Mihály megérte hát, hogy megtanulja, mi sorsa van a favágónak és favágónénak...” (II. 71.)

⁶⁵ NAGY Miklós, *Az arany ember: valóság, líra, mítosz*. In Uő., *Virrasztók*. Bp., 1987. 101.

Timár megyeti magát, amiért Timéa után kémkedni készül. Saját erkölcsi lesüllyedését hajdani gazdagság utáni vágyával magyarázza: „Tehát még »kém« is! Micsoda alacsonyság van még, amit el nem követett? És mindezt azért, »mert szegény ember komisz ember, a gazdag ember pedig oly dicső ember.«” (II. 153.)

Végül megszabadul vagyonától (téved tehát Barta János, amikor azt állítja, hogy „A legfőbb áldozat talán — egy kicsit mitizált értelemben — a kincsről, az átok hordozójáról való lemondás”)⁶⁶, a pénz feleségére marad. A témát az író Timéa sorsában viszi tovább, s ezért nem szervesen a komárom gyilkossági kísérlet és következményei, a szereplők boldogtalan életének leírása, legfeljebb kidolgozatlan. A mondat „És a kincseken, miket Timár neki hagyott, nem volt áldás” (II. 283.) — a téma komáromi részét zárja, s ellentétele a következő fejezet pénz nélküli, boldog világának bemutatása.

A téma bibliai eredetétől nem független Ali Csorbadzsi furcsa kijelentése, aki Timárra bizza egyetlen lánya életét és vagyonát, dúsgazdag ember, és mégis így szól: „»Neked nem ajándékozok semmit. Te a magad jó szívéből cselekszel, s ezért megjutalmaz téged a te Istened.«” (I. 101.) Az *arany ember* tehát arról is szól, hogy Isten a vagyonszerzésért Timárt boldogtalansággal bünteti.

A témától elválaszthatatlan anti-intellektualizmus megjelent Az *Önnön-áldozat* egyik jelenetében, de Kotzebue végül hőseinek jobb sorsot szánt. Szükségszerűen felerősödött viszont Az *arany ember*ben, mely a szegénységet eszményíti.

Timár titkos életéből nem csak a civilizáció hiányzik — itt egyébként Jókai újabb ellentmondásba keveredett, ezúttal az első fejezet természetet meghódító, teremtő embert dicsőítő szavaival („Az egyik isten keze nyomait hirdetik a Fruska Gora hegy tetején elszórt tengerszigák kövületei [...], a másik istenről beszélnek a bazaltok [...]; a harmadikat, a vaskezü embert hirdeti a sziklába vágott padmalypart”) (I. 5.) —, hiányzik a kultúra és a kulturálódás igénye is. Timár másfél éve él már megszakítás nélkül a szigeten, és egyetlen sort Noémi előtt papírra nem vetett (II. 241.); vacsora után nem volt jobb dolga, mint hogy „kiült a kunyhó előtti kis padra, rágyújtott a cseréppipára” (II. 86.); Teréza, ha unatkozott, más nem jutott eszébe, mint „elövette kötését, hogy dolgozzék valamit (II. 21.); Noémi pedig este „meggyújtja a szöveteket, előveszi kerekas guzsaját és fonnai kezd.” (II. 226.)

Utóbbi mondat már a népiességgel összefonódó anti-intellektualizmus példája.

Nem szükségszerű, hogy Noémi a természet gyermekeként babonás legyen — Rousseau Emiljétől vagy Zsófiájától ez távol állna — ám Noémi babonás, amiben a narrátor nem talál semmi kivetnivalót (II. 83.); s mikor az író a becsületen Fabula János alakját eszményíti, aki azt hiszi, hogy Brazíliában vannak olyan erdők, ahol érett cipők függnek a fákon (II. 23.), a tudatlanságot eszményíti.

E kedves hőse, a népies beszédű és gondolkodású Fabula esetében Jókai lemondott a téma érvényesítéséről: ő az egyetlen a pozitív szereplők közül, akit a pénz boldogít.

A magyar kapitalizmus rajza?

Egy állítás szerint minden 19. századi, de legalábbis minden 1780 és 1850 közt írt angol regény a kapitalizmusról szól.⁶⁷

Ha a múlt századi hazai gazdasági-társadalmi fejlődés ismeretében feltételezzük,

⁶⁶ BARTA JÁNOS, *Timár Mihály, az aranyember*, 281.

⁶⁷ *Dictionary of Literary Themes and Motifs*. II vols. Ed. Jean-Charles SEIGNEURET. New York — Westport, Conn. — London, 1988, Greenwood Press. I. 209.

2 hogy ez az 1830-as, 1840-es években játszódó, 1872-ben írt magyar regény szükség-szerűen, szintén a kapitalizmusról, vagy a kapitalizmusról is szól, annak felismerése, hogy Jókai a témáját valószínűleg egy felszínes, közhelyekből összetákolt tucatmű-ből vette, s hogy az első részek komáromi világa egy meseszerű történet háttéréül szolgál, két kérdésnek a felvetésére készlet. Ezek: mennyire hiteles *Az arany ember* kapitalizmus-ábrázolása, illetve, hogy milyen — elutasító vagy igenlő — magatartás vezette műve létrehozásakor az író?

Az események során három vállalkozót ismerünk meg név szerint: Krisztyán Maximot, Brazovics Athanázt és Timár Mihályt. Mindhárman kereskedők, a merkantil, azaz kereskedelmi kapitalizmus képviselői, a kapitalizmus tehát jelen van a regény világában, ám e kereskedők szakmai tevékenységének ábrázolása többnyire elnagyolt, konkrétumok nélküli.

Háromjuk közül legrészletesebben, Terézáék élettörténetén át, mintegy két oldalon, Krisztyán Maxim vállalkozását ismerhetjük meg. Idősebb Krisztyán vidéki ügynök. A magyar gazdaságban a 19. század elején megjelenő gabonafelvásárló ügynökök nagykereskedők megbízásából kötöttek szerződést a paraszttal a termény egy előre meghatározott hányadának átvételéről, s ezért előleget fizettek.⁶⁸ A paraszti tökehiány akadályozta a tartalékfelhalmozást — így az ügynökök és nagykereskedők fenti tevékenysége alapján véve hasznosnak minősíthető, ám sokszor ez a „termést lekötő előlegkölcson-nyújtás egyúttal az uzsorakamatra adott hitel és a termelő hitelezőhöz kötésének burkolt változata volt.”⁶⁹

Teréza, akit a narrátor igen rokonszenvesnek mutat be, tehát saját nézeteit fejezi ki általa, magát a gabonafelvásárlást ítéli el: „ez nem kereskedés, hanem kockajáték, mikor valaki elad valamit, ami még nincs is a világban” (I. 83.); majd összehasonlítja az állami hivatalnokai és a kereskedői foglalkozást az előbbi javára: „Krisztyán nagyon könnyű életet élt; míg férjem naphosszant az íróasztalnál görnyedett, ő egész nap a kávéház előtt pipázott, és feleselt a hozzá hasonló kalmárokkal.” (I. 83.)

Teréza szavai azt mutatják, hogy Jókainak voltak ismeretei a merkantil kapitalizmusról, de antikapitalista beállítottsága folytán mind a kereskedést, mind a kereskedőket elítélte.

2 Brazovics és Timár nagykereskedők és ingatlanspekulánsok egyben. Ugyanolyan módszerekkel dolgoznak, noha ezekről szinte csak utalásokból értesülünk, ám azt megtudjuk, hogy Timár Brazovicsot éppen saját fegyverével — telekspekulációval — győzi le. Egyetlen alapvető különbség van köztük: Brazovics, mint kereskedő negatív, Timár pedig pozitív szereplő. Fenti diszkrpanciának, mely a regény első fejezeteinek meseszerűsége miatt került a műbe, az az eredménye, hogy Jókai komáromi kapitalizmus-ábrázolása nem lesz következetes. Nem lehet mérvadó, hiszen az író nézetei mögött nem húzódik szilárd értékrend. Ellenérzése azonban itt is felismerhető, a pozitív hőssel kapcsolatosan is érvényesül. Az író még Timár vagyonosodását sem nézi jó szemmel. Miután beszámol gyarapodásáról, szinte mentegetődzve teszi hozzá, hogy a kereskedő a pénz egy részét jótékony célokra fordítja. (I. 172.)

Később a nemzetközi kereskedelemre is vállalkozó Timár magyar kereskedőhöz méltatlannak találja, hogy „örökösen hajót vontasson, búzáért alkudjon, kamarai jószágot béreljen” (II. 23.) — azaz szerinte magyar kereskedőhöz méltatlan a kereskedés! — : kijelentése annak bizonyítéka, hogy Jókai előítéleteiben a nemesség kereskedelemtől való idegenkedése élt tovább.

⁶⁸MÉREI Gyula, *Magyarország gazdasága (1790–1848)*. In *Magyarország története 1790–1848*. II köt. Főszerk. MÉREI Gyula. Bp., 1983. I. 321.

⁶⁹Uo.

Jókait nacionalizmusa a kapitalizmus megítélésében következtelenné tette. A hazai kereskedelmet, mint láttuk, károsnak tartotta, a rá épülő nemzetközi kereskedelemben való részvételt hasznosnak. Szóhasználata azonban azt tükrözi, hogy még akkor is ambivalens a magatartása, ha állásfoglalása alapján pozitív; ha a magyar kereskedő a hazai árucikket külföldi piacra, az író megfogalmazásában: „a világkereskedelem nagy bazárjába” vinné. (II. 24.)

Az idegen kereskedőkkel összehasonlítva a magyar kereskedő viszont már becsületes. Így mikor Krisztyán a magyar lisztet a könnyebb louisianaival hamisítja, családja nem magyar család, hanem „yankee trick” (II. 171.): Jókai szelíd nacionalizmusában is megmutatkozik a nacionalizmus diszkriminatív jellege.

Hermann István szerint ez a regény „azt tárgyalja, hogy a magyar tőkés vállalkozás szemben az idegen tőkés vállalkozásokkal, mennyiben lehet erősebb, jelentősebb és tisztességesebb, mint a magyarországi idegen tőkés törekvések”, s szerinte „Brazovics Athanáz jeleníti meg az idegen tőkét.”⁷⁰

Csakhogy Brazovicsnak mindössze a neve idegen. Jókai nem tudott görög kereskedőt (sőt, úgy látszik, tetteik részletező bemutatásával semmilyen kereskedőt sem) ábrázolni. Brazovics, midőn Timárt becsmerli, amiért a téli Balatonban halászatot, úgy viselkedik, mint egy antikapitalista szemléletű, nacionalista, konzervatív magyar nemes. Azon túl, hogy eleve bűnnek tartja a halak kifogását a tóból, így kesereg: „Hát azért terem a Balaton fogast, hogy azt a német egye meg?” (I. 174.)

Az író Timár rátermettségét nem kereskedőként, más kereskedőkkel szemben rajzolja igazán hitelesen, hiszen vállalkozásairól többnyire csak általánosságban tudjuk meg: a „szerencse kedvez neki”, amiibe belefog, abból arany lesz, ám az nem derül ki, hogy mibe fog bele. Hőse az állami bürokráciával szemben mutatkozik leleményesnek. Az arany ember elnevezést azért kapja, mert megvesztegetéssel túljár az osztrák vámtisztek eszén; Brazovicsot azért tudja tönkretenni, mert jól ismeri a bécsi állami bürokrácia útvesztőit, még egy minisztert is korrumpálni képes.

Mikor hőse tengerentúli gabonaszállítási ügyletei leírásakor Jókai a kereskedelmi nyelv jellegzetes szavait használja, nem telik tőle több, mint egy hosszú, ám közömbös tartalmú szólista („Consol, rente, metallique papírok árapálya, [...] usance búza, speditörkölttség, calo, manco, tara” stb.) (II. 47.) – hiszen valójában nem volt a kereskedelemben járatos; míg az állami bürokrácia nyelvezetét, még intézményeinek elnevezését is gúnyos célzattal használja. (I. 158.) Ez a „labirintus”, ahol Timár olyan jól kiigazodik, a központosított feudális államhatalomé. A „stehlen und stehlen lassen” nem a kapitalizmus vezérelve, hanem a hierarchikus és kaotikus állami-gazgatáson élősködő hivatalnokoké és földesuraké. Timár maga szerzette millióinak alapja nem a kereskedésből származó haszon, hanem az agyafúrtsága révén – Ali Csorbadzsitól származó „kezdő tőkéje” segítségével – megszerzett földbérlés. Előbb földesúrrá és nemesemberré kell válnia, hogy aztán kereskedjen. A polgárság körébe emelkedő közember sorsát Jókai nem tudta ábrázolni. (Fábr Anna mutatott rá, hogy a hajóbiztos meggazdagodásához vezető első lépés, a kincsek megtalálása, a társadalmi mobilitás hiányának a jele: munkával nem lehetett jelentős összegű pénzhez jutni.)⁷¹

A kereskedő Timár üzleti élete is a régi, patriarchális környezetben folyik. Alig pár éve gazdálkodik, fél évekre eltűnik, mégis megy minden, mint a karikacsapás:

⁷⁰ HERMANN István, *i. m.* 78.

⁷¹ „[Timár] felemelkedése elsősorban azt példázza, hogy a self-made man a korabeli Magyarországon csak az induló tőke birtokában vagy családok útján (vö. Kacsuka ajánlatával) érhet el sikereket, azaz minimális esélye van plebejus sorból vállalkozások révén a vagyonos osztályba való emelkedésnek.” FÁBRI Anna, *i. m.* 193–4.

„Ha csupa merő becsületes emberekkel nem lett volna körülvéve, keservesen meglaphatták, megcsalhatták volna mindenütt.” (II. 168.) — Valódi kapitalista viszonyok közt aligha kímélték volna meg.

Fentiekből nyilvánvaló, hogy a fejlődésnek induló kapitalizmust bemutató Jókai antikapitalista nézeteket vallott, ám következetessé sohasem formált negatív véleményét — a pancsovai gabonakereskedelem és a brazíliai liszt kivitel leírása kivételével — inkább alapozta a nyugat-európai irodalom kliséire, mint a honi kapitalizálódás tapasztalataira. Ami nem csoda, hiszen a regény írása idején e folyamat még éppen csak, hogy elkezdődött: Keleti Károly statisztikai adatai szerint 1870-ben is csak 55 231 volt az országban az önálló vállalkozók száma, s a lakosságnak alig több, mint egy százaléka (1,02%) foglalkozott kereskedéssel.⁷² Az *arany ember* antikapitalizmusa a kor általánosan csottott nézetét visszhangozza, legalábbis ezt támasztják alá a statisztikus panaszos szavai, aki szerint a kereskedelem stagnálásának egyik fő oka, „hogy a magyar elem még mind le nem tudta vetkőztetni azon álbüszkeséget, mint-ha a kereskedés össze nem férne a nemességi oklevéllel s mintha nem sokkal becsültebb volna a haza javára működni boltban vagy műhelyben, mint büszkeségből henyélni!”⁷³

Társadalmi értékrend — a sorok között

Timár, ha büszke egyáltalán kereskedői sikereire, arra büszke, hogy a magyar búzát eljuttatta Dél-Amerikába — ám e sikerrel együtt említi, hogy „királyi tanácsosi rangját” kapta érte. (II. 171.)

Új — egyébként korrupcióval szerzett — nemesi nevét, Levetinczy Timár Mihály, a hős (a narrátor?) helyesléssel nyugtázza: „Ez bizony elég szépen hangzik.” (I. 164.) Ez a hajóírnokból lett kereskedő nem válik öntudatos polgárrá: értékrendje a nemesi társadalomé.

Környezetéhez való viszonya nem a polgári egyenlőségen alapul. A Szent Borbálán Fabula János és Timár Mihály egyenrangú felek, bár a kormányos felnéz rá (é tisztelet a „varázserejű mesehősnek” szól) s „Biztos úr”-nak szólítja (I. 19.); Timár meggazdagodását követően az egyenrangú kapcsolatot feudális színezetű alá-fölérendeltségi viszony váltja fel: Fabula nagyságos urazza munkaadóját, Timár keresztnevéen szólítja sáfárját. (II. 57.)

A tekintélyelvű, patriarchális társadalom normái bensőséges kapcsolataiban esetében is megszabják Timár viselkedését. Míg Teréza sokáig még azt követően is magázza a nála alig pár évvel fiatalabb férfit, hogy lánya a szeretője lett, Timár tegezi az asszonyt. (II. 69–70.) Amikor első alkalommal jár a szigeten Csorbadzsival és Timéával, Noémi hármójuk közül elsőnek Timárt kínálja gyümölcscsel. Teréza rászól, de nem azt kifogásolja, hogy először nem az előkelő kisasszonyhoz fordult a bergamotte-körtével, hanem azt, hogy nem kosárból kínálta a férfit. (I. 66.) Timárnak, miután szeretőjévé tette Noémit, először Terézával, s nem a lányal szemben támad lelkiismeretfurdalása — utóbbit kezdetben nem tekinti autonóm személyiségnek. (II. 10.)

A gazdaggá lett kereskedő hamar felejté korábbi társadalmi helyzetét: Kacsukát lenézi, „mint szerencsétlen éhenkórászt” (II. 166.), s hamar átveszi a nemesség szokásait: szemrehányást tesz magának, hogy mikor rájött Timéa Kacsuka iránti szerelmére, nem hívta ki párbajra vetélytársát. (II. 117–8.)

⁷² KELETI Károly, *Hazánk és népe a közgazdasági és társadalmi statisztika szempontjából*. Bp., 1783². 365.

⁷³ KELETI Károly, i. m. 367.

Büszke „becsületére, világi állására” (II. 37.) és fontos neki a látszat: házassága az első perctől fogva boldogtalan, de „kincseket érő drága ékszerekkel halmozta el Timéát, és Timéa felrakta azokat amikor a világ előtt megjelentek.” (II. 61.) A Duna jegén bolyongva azért fél a fagyhaláltól, mert „Mit mondanának az emberek, ha másnap itt találnák Leveticzy Timár Mihályt megfagyva a jég közé szorult malomban?” (II. 179.)

Oly jól asszimilálódik osztályához, hogy kezdetben annak normái szerint tartja bűnösnek titkos életét: „s a rejtett édenben kijátszott mindent, ami emberi törvény: papot, királyt, bírót, hadparancsnokot, adószedőt, rendőrt.” (II. 128.) Hajóbiztosként az adószedők kijátszásáért nem gyötörte bűntudat. Amikor először fordul meg a fejében a gondolat, hogy a szigeti életformát kellene választania, ezt bukásként fogja föl: „fölfele induljon-e vagy lefelé a lejtőn? — Lefelé!” (II. 29.)

Nemcsak a szigeti életre jellemző az anti-intellektualizmus, hanem a komáromira is.

A Brazovics-házban nem fordítanak gondot a művelődésre: Athalie, származása ellenére „nem beszélt semmiféle görögöt” (I. 138.), sőt „nem ért a gazdagsághoz, egy rántást sem tud megcsinálni.” (II. 252.) Zongorázni ugyan Athalie is, Timéa is tud (II. 252.), de könyvekről csak akkor esik szó, amikor Timéa Kacsuka kedvéért meg akar keresztelkedni. Ekkor „énekes- és imádságos könyveket” hord haza a hóna alatt. (I. 184.) Brazovicséknál tehát még ilyenek sincsenek. Kacsuka legénylakásán vannak könyvek, ám azok bizonyára szakkönyvek (I. 223.): mikor az orvos a merénylet után lábadozó Timéának „felderítő olvasmányt” ajánl, Kacsuka — igaz főleg a cselekmény megvalósulása érdekében — nem könyvet hoz neki, hanem a névnapki köszöntő levelet veszi elő. (II. 277.)

A parvenű Zófia asszony szinte semmiben nem alkalmazkodik új környezetéhez. A narrátor ugyan azt állítja, hogy „rosszul alkalmazott idegen szavakkal” keveri beszédét nagy társaságban (I. 124.), de ilyen társaságban sohasem találjuk: az író végül beérte azzal az egyszerűbb és hálásabb, mert jól kihasználható humort magában foglaló megoldással, hogy az úri házban is meghagyja cselédnek. Így nem kis részben az ő alakjának köszönhető, hogy a polgárinak szánt milió ábrázolása nem sikeres. A Brazovics család életmódja, magatartása, értékrendje minden polgári jegyet nélkülöz.

Brazovics Athalie és Kacsuka tervezett házassága nem a valós társadalmi viszonyokat tükrözi, a mesei szálhoz tartozik, de a tény, hogy az író nem használta fel a nemesemberrel kötött frigy által társadalmi rangot szerző gazdag polgárlány kliséjét, arra utal, hogy polgárság és nemesség összeházasodása akár Jókai ifjúkora, akár a regény idejének Komáromában nem lehetett tipikus.

Itt a házasságkötés alapja a felek hasonló vagyoni helyzete, s mindenképpől társadalmi állása, ami megintcsak az immobilitás — az osztályok közti mozgás hiányának — a jele. (Brazovics házassága a polgári mentalitás érvényesülésének példája lehetett volna, ha az író nem választja a könnyebbik utat.)

A rang olyan fontos, hogy a tisztességes polgári foglalkozású Timár még a gazdag családnál cselédsorban lévő Timéa kezének elnyerésére sem méltó. Ha Brazovicséké valóban polgári család lenne, a regény pedig regény, Timárban Timéa számára nem találhatnának kivétlenül. (Így viszont el kell lopnia Ali Csorbadzsi kincsét, hogy sokkal magasabbra jutván legyen esélye.) (I. 140.) Athalie visszautasítja, hogy „apja szolgájához” menjen férjhez. (I. 153.) Kijelentése megintcsak nem polgári gondolkodásmódra vall (ekkor Timár már nagyon gazdag), inkább egy származására hiú, gőgös nemeskisasszony szájába illene: Jókai *Az arany emberben* nem tudott igazi polgárcsaládot ábrázolni. Később Fabula és Athalie összeházasításának terve is azt tükrözi, milyen fontos a társadalmi állás szerepe. A fiatal nőnek pénze ugyanis ekkor is volna, mivel Timéa százezer forint hozományt szán neki (II. 250.), csak rangban süllyedt a társalkodónői szintre. „Ki-ki párjával” — fejezi ki elégedettség-

gét Zófi asszony. (II. 251.) (A dúsgazdag Timéának e szemlélet szerint Kacsuka nem lehetne párja — ennek a következetlenségnek az alaptörténethez való ragaszkodás az oka.)

A házasságkötéskor a nők érzelmei nem számítanak. Timár azért veszi el Timéát, hogy „boldoggá tegye” (I. 149.), de az eszébe sem jut, hogy választottjának mi erről a véleménye. Mielőtt az író Fabulát kiszemelne neki, Athalie-nak más kérői is akadnak: „jámbor kisvárosi emberek, kik el tudnának tartani egy asszonyt” (II. 80.) — a szerelem nem szempont.

Timár látja, hogy Timéából a Brazovics-házban gúnyt űznek, de nem figyelmezteti: „nem szólhatott neki. Mit is mondhatott volna? Nem értette volna az azt meg.” (I. 185.) Magatartását részben a mesésen beteljesítéséből fakadó szükség magyarázza (csak így léphet föl királyfiként), részben a regény háttérét adó, a férfiak magasabbrendűségének tudatára alapozott társadalmi rend.

A házasságban szigorú szabályok korlátozzák a nők életvitelének szabadságát. E konvenciókat Timéával is betartatja az író: „Vigalmakban nem táncol. Meg is mondja az okát, miért nem. Nem tanították táncolni [még azt sem — K.J.], s asszonyfejjel már nem akar tanulni.” (I. 250.) Pedig talán nincs is még tizennyolc éves.

Ebben a világban a nők szellemi téren is a férfiaknak alárendeltek: „a nőt nem ékesíti a filozófia. Mienk a szkepszisz, önöké a piétász” — mondja Timéának egy meghitt beszélgetés során vőlegénye, Kacsuka. (II. 265.)

Ami értékük van, az a „női szemérem”. Egy férfi szemében ez is igen könnyen elveszthető: „Az első bukásig tiszta, tudatlan, ártatlan az egész kedélye mind fenékgig; hanem amint azon általesett, akkor egyszerre megelevenül benne a kristály átlátszó kedély, s nem kell többé tanító; tud már mindent; sőt újakat is tud kitalálni.” (I. 159.)

Bár az általa leírt közhelyek (a máig élő) általánosan elfogadott nézeteket visszahangozzák, a regény tanúsága szerint Jókaiban is számos sztereotípiát élt a nőkről: „Az asszonyok sokat beszélnek” (I. 241); „A férfiak utoljára is nem tudnak annyira uralkodni titkaik fölött, mint a nők” (I. 254.); „akkor nem lehetett őt kikérdezni [Noémi Timárt], ahogy asszonyszokás, a menekülni nem tudót ilyenkor kérdőre vonni.” (II. 72.) A szelíd lelkű Noémi a nőket általában, s így önmagát is képesnek tartja a féltékenységből elkövetett gyilkosságra (II. 244.); másutt pedig az áll, hogy „a nő selyem- és csipkefogyasztó szép állat” (II. 56.) — igaz, ez utóbbi megállapítást a narrátor egy pénzembertől idézi.

Talán az író kedvezőtlen véleményétől nem független, hogy a nemzeti kiadásban épp a következő, itt kurzívval szedett részt hagyta ki (a kritikai kiadás e javítást a főszövegben nem vette figyelembe): „Aki egyszer milliók ura [...] két szívet kell az embernek megörvendeztetni: egyiket azét a nőét, aki otthon ül, a vendégeket elfogadja, mikor az uraság estélyt ad, *máskor pedig a család bajával foglalkozik*; a másikat pedig a másik nőét, aki táncol vagy énekel, de mindenesetre pompás hotel, úri fogatot, ékszereket és csipkéket vesz igénybe.” (II. 55. és II. 303.)

A férj félrelépése természetesen elfogadott, ha felszínese és nem fenyeget a család felbomlásával (igaz, a narrátor fenti, ironikus szavai azt mutatják, hogy Jókaiknak ez a viselkedés nem tetszik); a nő félrelépése a legsúlyosabb bűn. A feleség házasságtörése olyannyira megbocsáthatatlan, hogy Athalie Timéát gyanúsító szavaira „Timár arcát a harag és ijedség rossz indulatai torzíták el” (II. 147.) — holott ő csálja a feleségét, akit ráadásul már régen nem szeret.

Timéának ugyan a cselekmény menete kedvéért kell ragaszkodnia rosszul sikerült házasságához, indoklása (II. 162.) — mint Fábri Anna megállapította — mégis „az erkölcsi- és érzelmi függőség jellegzetes példáját mutatja”.⁷⁴ A nő, akinek „már-

⁷⁴FÁBRI Anna, i. m. 254.

tíromságában Barta János szerint „Jókai éppen azt akarja ábrázolni: hogyan sorvad el az, ami benne élő, az önként vállalt aszketikus életsors nyomása alatt”,⁷⁵ szavaival, példamutatásul, a szerelem és kölcsönös megértés nélküli boldogtalan házasságot magasztalja fel — hiszen pozitív hős.

Mivel reformátusok, Timár kifejezésével „engesztelhetlen gyűlölet” (II. 143.) alapján elválhatnának, de Timár, holott ő követett el házasságtörést, férfibecsülete megvédeése érdekében a nő hibájából kimondott váláshoz ragaszkodik. Öngyilkossági szándékához végül az az utolsó csepp, hogy Kacsuka és Timéa beszélgetéséből nemcsak felesége lelki nagyságára kell rádöbbsennie, hanem arra is, hogy a válásnak semmilyen formája nem járható út.

A regény itt hű a valósághoz. Magyarországon az 1870. évi népszámlálás szerint a férfiak 0,12 százaléka volt elvált, a nőknél ez a szám 0,20. 1876–80 átlagában „7–8 elválás esik 1000 házasságra”,⁷⁶ s ezer házasságból egyet bontanak fel római katolikusok. (Laborfalvi Róza katolikus vallású volt.)

Ebben a társadalomban az egyéni boldogság nem érték. Timár így próbálja legyőzni teljesebb élet utáni vágyakozását: „... Igaz, hogy most semmi öröömöd nincsen e földön. Hideg, sivár az életed. — Hanem nyugodt. — Mikor estenkint lehajtot a fejedet fekhelyedre, azt gondolod: »csendes nap volt.« — »Nem vétettem senkinek.« Odaadod-e e nyugalmat cserébe álmatlan öröömökért?” (II. 17.) (Itt az íratlan társadalmi szabályokhoz igyekeznek tartani magát, melyek szerint felesége boldogtalanásától még nyugodtan alhatnak.)

A műben jelen van az erotika is, úgy látszik azonban, mintha az erotikus utalások egy része is arra szolgálna, hogy velük Timár házasságtörését mentegesse az író.

A nászéjszakán ugyan Timár „Teheti vele, amit akar, tőr mindent” (I. 245.), de „Ez a minden fájdalomt eltagadó, lemondásteljes tekintet megfagyasztá vérenek minden vágyát” (I. 246.), s a narrátor a későbbiekben sem állítja biztosan, hogy Timár úrrá tudott lenni a Timéa frigiditása okozta kedvetlenségén. „Mihály a menyegzői nap után elvitte ifjú nejét magával utazni. [...] Úgy jöttek vissza, ahogy elmentek. Se Helvécia andalító völgyei, se Itália fűszeres ligetei nem termettek az ő számára írt.” (I. 248.) Nem sokkal később Athalie elárulja, hogy Timár „magányos szobájába[n]” alszik (I. 254.), majd hamarosan Levetinre (s onnan a szigetre) menekül (I. 254.); de akár valódi házasságban éltek, akár nem, arról biztosít bennünket az író, hogy hősének a két nővel egyszerre nincs szexuális kapcsolata: miután Noémit megismerte „Neki kerülnie kellett nászágát.” (II. 50.)

Timár és Noémi szerelmének erős erotikus színezetét az adja, hogy a természetben teljesedik be (II. 9.),⁷⁷ de a szigetén játszódó részek közül alig pár oldal szól a szerelemről, s az író a testi vonzalomról hamar a gyermeke anyja iránti spirituálisabb érzelmekre teszi a hangsúlyt. Amint megtudja, hogy fia született, Timár azonnal „Egészen mást érzett Noémi iránt most, mint mikor idejött. Ennek az érzelemnek nem voltak vágyai, csak boldogsága. A szenvedély hevét valami édes, hús nyugalom váltotta fel.” (II. 68.)

Jókai talán maga is megsokallta hőse szinte kizárólagossá váló családapai érzelmeit: az első kiadásban „van egy lény”, akinek kedvéért a faházat építi (II. 80.), a nemzeti kiadásban ezt „van egy leány”-ra változtatta (II. 305.) (a kritikai kiadás a változtatást figyelmen kívül hagyta); bár a Levetincen megjelenő, gályarabságból

⁷⁵ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 269.

⁷⁶ LÁNG Lajos — JEKELFALUSSY József, *Magyarország népességi statisztikája*. Bp., 1884. 331.

⁷⁷ Minden ceremónia nélkül. Fábri Anna félreérti Jókait: „Esküvők például, amelyeket fák lombjai és az ég kékje alatt tartottak (Az arany ember [...] felejthetetlen jelenetei)...” *I. m.* 56. Esküvő nem volt.

szökött Krisztyánnak Dódit kell Timár emlékezetébe idéznie, hogy kidobja aljas támadóját, Noémi fenyegetettsége ehhez nem elég. (II. 219.)

Teréza egyik fiú születésekor sem mondja ki nyíltan, hogy azok Timár és Noémi gyermekei („szegény csempésznök” fiai, II. 75., II. 126.) – ezáltal, mint a testiség háttérbe szorításával is, Jókai bizonyára szalonképessé kívánta tenni regényét.⁷⁸

Az anyagi vagy érzelmi válságba jutott egyén kiút-találását a gazdasági rendszer, illetve a szokás és értékrend merevsége egyaránt gátolja. A társadalmi struktúra mozdulatlanságát tükrözi a műben előforduló öngyilkosságok, öngyilkossági gondolatok nagy száma.

Miután Krisztyán Maxim miatt elvesztette vagyonát, Teréza férje olyan kilátástalannak találja az újrafelemelkedés esélyeit, hogy az öngyilkosságba menekül. (I. 85.)

Teréza számára a szigeti lét az egyetlen kiút. Ha elvinnék tőle, lányát is elpusztítva, szintén öngyilkosságot követne el. (I. 94.)

Ali Csorbadzsi is önkezével vet véget életének – igaz, ő a mesemenet miatt, egyébként eléggé indokolatlanul. (I. 98.)

Brazovics halála után, akit mielőtt öngyilkos lehetne, valószínűleg gutaütés ér (I. 215.), felesége a maga neveltséges módján ugyancsak a halál gondolatával játszik. (I. 230.)

Jókai az öngyilkossághoz való viszonyt jellemzésül használja. Athalie mérget akar bevenni, de nem bírja rászánni magát: „Elnézi magát merengve a tükörben. Milyen szép! Nincsen bátorsága annyi szépséget elpusztítani.” (I. 221.) Gyávasága negatív jellemének újabb bizonyítéka, míg Noémi feltételezett hajlamát az öngyilkosságra, Timár pozitívan értékeli: „Ez nem az a könnyelmű teremtés [...] Ennek az apja már mint öngyilkos halt meg.” (II. 15.)

Az író kereskedőkkel szemben táplált előítéletei e tekintetben is megnyilvánulnak. Nem tartja őket hajlamosnak az érzelmi válság kiváltotta, tehát pozitív értéknek elfogadott öngyilkosságra: „Kereskedők ritkán lesznek öngyilkosok szerelmi bú miatt. Az üzleti gond az az áldott lábvíz, mely elvonja a vért a nemesebb részekről.” (II. 168.)

A fentiekén kívül eszébe jut az önkéntes halál Timéának (I. 120.); a *Liebestod*, a szerelmesek együtt elkövetett öngyilkossága Timárnak (II. 121.); szerelem nélküli változata a férjével halni is kész Timéának. (II. 163.) A halálra készülő Timár azt reméli, hogy Noémi követni fogja. (II. 223.)

Feszty Árpádné emlékezése szerint Lukánics Otilia iránt érzett szerelme idején Jókait öngyilkossági gondolatok gyötörték: „Egyszer nem bírom tovább; vagy világáig megyek, vagy öngyilkos leszek, ha ilyen jelenet sokszor ismétlődik” – mondta állítólag alig kamaszdó fogadott lányának egy családi veszekedés után.⁷⁹

Ennek ellenére a regény egy elszólása (s a szerelmet ábrázoló részek rövidege) arról tanúskodik, hogy Jókait nem elsősorban a tiltott szerelme utáni vágyakozás töltötte el a regény írása idején. Inkább rosszra fordult házasságából kívánczolt szabadulni.

A tavasz beköszöntével ugyanis a Komáromban szenvedő Timárnak nem Noémi kezd hiányozni, hanem a sziget: „Amint a nyárfák hímvirágai fakadni kezdtek, már nem volt otthon maradása, a csábító kép minden álmát betöltötte, minden gondolatját fogva tartá.” (II. 62.)

⁷⁸ Bori Imre Jókai szerlem-ábrázolásának visszafogottságára más magyarázatot ad. Szerinte „a regényíró nem tud mit kezdeni azokkal, akik kivonultak a világból, és visszaszerezték boldogabb énjüket, s boldog embernek kell nevezni őket. Nem is tudja a boldogságot életfolyamatként ábrázolni! Csak egy pillanatot tud nekik ajándékozni: nászukét a természetben.” BORI Imre, *Jókai és a századvég*. In *Az élő Jókai*, id. kiad. 92.

⁷⁹ FESZTY Árpádné, i. m. 37.

Talán igaza lehetett Fesztynének, aki meg volt róla győződve, hogy „madarat, virágot, gyümölcsstermő növényt, azaz: a természet színét és hangját sokkal jobban, intenzívebben szerette Jókai Mór, mint ahogy valaha emberi lényt szeretett ... Úgy képzem, egy ember sem lehetett elég színes ahhoz [sic!], hogy fantáziáját hosszasan lekösse.”⁸⁰

Az *arany ember* az ipari kapitalizmust megelőző kereskedelmi kapitalizmus idején játszódik.⁸¹ A regényben tükröződő világ a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet világa, melynek egyfelől a gyakran korrupcióban testet öltő állami beavatkozás, a szabad vállalkozást gátló feudális tulajdonviszonyok és tőkehiány; másfelől az antikapitalista mentalitás, a rendi-nemesi értékrend, az egyéni szabadság kiteljesedését gátló merev társadalmi normák, a polgári eszmék és eszmények hiánya a jellemzői.

Az igazi téma

A regényből eddig kiemelt idézetek, melyek sokszor bizonyára az író öntudatlan megnyilatkozásai, azt mutatják, hogy Jókai, aki antikapitalista nézetei következtében gazdasági téren, még ha ez nem is volt szándékában, a változatlanságot képviselte, hiszen, mint Bori Imre találóan megjegyezte „tőke nélküli kapitalizmust képzelt,”⁸² ami harmadikutas paradoxon; úgy látszik, társadalmi téren is elfogadta a félfudális világ értékrendjét, íratlan szabályait.

Timár sorsában mégis e társadalom kritikája rejlik, s e kritika egy vonatkozásban – bár burkolt és óvatos – mindvégig tudatosnak látszik.

Mindazok, akik Timárban makulátlan jellemű hőst láttak (tehát meseszereplőként, s nem regényfiguraként értékelték tetteit), áldozatul estek az olvasók véleményét – narrátora mentegető kommentárjai által – szándékosan befolyásoló Jókainak.

Az író sorban szépítgette Timár cselekedeteit. A prófunt-süttetés elhatározásánál szinte nem is maga dönt, hanem a „végzet húzza” (I. 142.), végül el sem követi a csalást; Brazovicsot szántszándékkal teszi tönkre, ám ugyanakkor a sokgyermekes Fabula szerencséjét megalapozza (I. 195.). Ellopja Ali Csorbadzsi kincseit, de a narrátor szóhasználatával csak „meglelte”, „magánál tartotta” (I. 260.); s tette nem bűn, hanem „első megbotlás” (Uo.), „első lépés” (I. 158.), melyet ráadásul „magára hagyott erőltetni”. (Uo.)

Jókai módszerének sikerességét bizonyítja Eisemann György értelmezése, aki szerint „az erkölcsi vívódás nem valódi etikai problémán nyugszik [...], aligha tudható Timár bűnösnek abban, amivel vádolja magát. Morális vergődése tehát nem más, mint kerete és vetülete a lélektani elemeknek. Az etikai sík a pszichológiai sík tükre... ”⁸³ – azaz etikai sík szinte nincs is.

Pedig van Timárnak egy valódi etikai problémán nyugvó cselekedete, melyért a narrátor mindvégig következetesen elítéli, s ami elkerülte *Az arany ember* legtöbb értelmezőjének a figyelmét: ez házassága. „A szofizmára nem gondolt Timár. Hogy a Timéának visszaadott kincsekre ráadást is kínált: saját magát; s cserét kért értük: a leány szívét. S hogy ez csalás, ez erőszak” (I. 238.) – szögezi le még az esküvő előtt,

⁸⁰ FESZTY Árpádné, i. m. 29.

⁸¹ Tudjuk, hogy valójában az 1870-es évek gazdasági viszonyai jelennek meg a műben. „A magyar liszt ui. a század második felében [...] vált keresett cikké a világpiacon.” A regény *Keletkezése, forrása*. In JÓM, *Az arany ember*, I. 329.

⁸² BORI Imre, i. m. 92.

⁸³ EISEMANN György, i. m. 268.

s később sem mentegeti hősét. „Ha Timéa e medalliont [anyja arcképét] megtalálta férje fiókjában, akkor megtudott mindent. [...] hogy lett Timár gazdag emberré, hogy vette meg Timéát a saját kincsei árán.” (II. 28. — Kiemelés K. J.) Vagy: „Minden kincseinek árán nem képes megvenni saját neje szerelmét.” (I. 249.)

Súlyosbítja Timár tettét, hogy annak ellenére vette el Timéát, hogy szíve mélyén tudta, a lány nem viszonzozza érzelmeit: „Hitte, hogy a leány, ki ezeket [a hajdani hajóját viszontagságait] Zófia asszonynak elmondja, ezáltal tanúsítja, hogy őt mégis szereti.” (I. 242. — Kiemelés — K. J.)

Timár boldogtalansága foltot ejt jellemén. Ha felesége megcsalná, feljogosítva érezné magát, hogy „megvesse, utálja, gyűlölje.” (II. 151.) Amikor megtudja, hogy Timéa találkozni készül Kacsukával, aljas indulatok ébrednek benne. A narrátor rosszallja hőse magatartását: „Ha kiszínezte képezetében az első, tanutlan találkozást e nő és a férfi között, vérenek minden salakja felszínre került, s elhomályosította lelke világát. A szégyen, a bosszúvágy, az irigység pokolbeli szomja epeszté.” (II. 152.)

Az író nemcsak Timárt hibáztatta házasságáért, hanem az általános gyakorlatot is, mely a nőnek e sorsát eldöntő kérdésben nem enged beleszólást — igaz, a nyílt bírálatot kerülte. A *Honban* megjelent első változathoz képest például egy szót később megváltoztatott, s ezzel elvonta az olvasók figyelmét a török és magyar szokások hasonlóságáról:

„A mohamedán szülők leánya úgy volt már nevelve odahaza, hogy aki nőül fogja venni, annak arcát se lássa a menyegzőnapig. Ott nem is kérdezik tőle: szeret-e, nem szeret-e?” (I. 419.)

A regény 1872. évi első kiadásában: „Azt nem is kérdezik tőle...” (I. 247. Kiemelés — K. J.) (A kritikai kiadás ezt a javítást figyelembe vette.)

Ezután Jókai szembeállítja a nők érzelmeit vallási szempontból el nem ismerő mohamedán magatartást a protestánsokéval: „a keresztyéneknél az ábrándozás meg van ugyan engedve, sőt arra minden alkalom meg van adva, hanem azért aki abba belesik, azt nem úgy gyógyítják, mint egy beteget, de úgy büntetik, mint egy bűnöst.” (I. 247.) Az összehasonlítás itt is csak sugallja, hogy a maguk módján a mohamedán szokások emberségesebbek.

Ugyanígy burkolt marad a házassággal kapcsolatos egyházi álláspontot, illetve gyakorlatot bíráló kritikája.

Timéa egy megjegyzése az őt a házasságra előkészítő protestáns lelkész számára nyilvánvalóvá teszi, hogy a lány nem szereti jóvendőbelijét, de az esperes úr kikerüli az egyenes, segítségnyújtó választ — „nem lehető, hogy valaki mást szeressen, mint akivel a pap összeeskette s viszont nem lehető, hogy akivel a pap összeeskette, azt ne szeresse” — mondja, majd felfedezését elhallgatja Timár előtt. (I. 240.) Az esperes magatartása utólag ironikus színezetet ad korábbi megnyilatkozásának, hiszen ő kívánta Timéa taníttatását, „hogy meggyőződhessek felőle, mennyivel okosabb, racionálisabb és elfogadhatóbb dogmák azok, amiket ezentúl fog követni, mint amikön eddig tévedezett.” (I. 238.) Nyílt kommentárt azonban mindehhez a narrátor nem fűz.

Az egyház, mely nem akadályozta meg kudarcra ítélt házassága létrejöttét, Timárt mindhalálig Timéához kötné, s ezért a férfi vigasztalan helyzetében, Noémi iránti szerelméhez (kissé megkésve) egyenesen Istentől vár engedélyt: „Elfogadja-e azt, vagy fusson előle? Jó-e az, vagy rossz? Élet-e az, vagy halál? [...] hol az Isten, aki e kérdésre felel? Felel ő a virágnak, mely kelyhét kitarja, felel a rovarnak, mely szárnyaival zönög; felel a madárnak, mely fészket rakja; csak az embernek nem, mikor azt kérdezi: hát én üdvömet találok-e vagy kárhozatomat, ha szívem dobogására hallgatok?” (II. 9.)

Szerencsétlen házassága, s boldogsága Noémi oldalán kételyt ébresztenek benne

az egyházi tanok igazságát, sőt isteni eredetét illetően: „De hát ki mondja azt, hogy szeretni vétek, s hogy szenvedni erény? Ki látta azt a két angyalt, akiknek egyike az Isten jobbán ül, s jegyzi azoknak a neveit, akik szenvedtek és elhervadtak, a másik pedig bal felől írja a fekete könyvbe azokat, kik szerettek, és merték elfogadni a boldogságot?” (II. 17.)

„Jeleket várt az égtől.” (II. 27.) Hiába: „Az égből pedig nem jött semmi jel számá-ra.” (Uo.) Ekkor boldogságvágya lázadásra készíti. Úgy dönt, visszatér a szigetre, annak ellenére, hogy az egyház álláspontját még mindig elfogadja, s ezért bűnösnek érzi magát: „De most már makacs volt. Hiszen olyan úton járt, amelyre az ember nem kéri többé az Isten segítségét.” (II. 30.)

A magára hagyott Timár „istenkerülővé” válik (II. 176.): „ő nem tudott Istenhez fohászolni. Hogy énekeljen ő annak, aki mindent tud, akit nem lehet énekszóval megcsalni.” (II. 182.)

Ongyilkosságra készül, mert vétkesnek érzi magát, azaz továbbra is törvénynek fogadja el a társadalom — egyházi tanokban is megnyilvánuló — előírásait.

Tette elkövetésében Isten akadályozza meg: „s az istenkéz egyszerre összecuska előtte a nagy jégsír nyílását.” (II. 244.)

Timár Isten üzenetének, theodiceának tartja megmenekülését: „megbocsátott Isten, midőn ideküldött” — mondja a szigetre örökre visszatérve Noéminek (II. 243.), majd „elvégzé élte történetének meggyónását”, és „Feloldoztatott!” (Uo.)

Barta János szerint „Timárt az öngyilkosságtól egy csodaszerű jelenség tartja vissza [...] a rianás.” Ezért felvetette a kérdést: „helye van-e ennek a csodának a mű világában?”⁸⁴ Válasza: „A csodát, még ha Jókai hitt volna is benne, jelképesen kell értenünk.” „Az a bizonyos »csoda«, az »istenkéz« beavatkozása úgy fogható fel, mint [...] a megtisztulásnak belülről kiáradó hulláma.”⁸⁵

Véleményem szerint Barta János tévedett, amikor nem vette figyelembe Jókainak a regényben megnyilvánuló — a katolikus egyházétól eltérő felfogáson alapuló vallásosságát, s így a mű egyik rejtett üzenetét, annak ellenére, hogy észrevette: „A végső mozzanatok vallásos színeződése [...] tagadhatatlan.”⁸⁶ Úgy vélte azonban, hogy az író csak azért használta a katolikus nyelvezetet, mert „a katolikus vallási élet közismert mozzanatai kínálkoztak, annak szókincse futott a tolla alá.”⁸⁷ Ezek után szükségszerűen tulajdonított túl nagy jelentőséget a műben kétségkívül jelenlévő mágikus jegyeknek, a „mágikus személycseré”-nek,⁸⁸ egészen annak állításáig jutva, hogy Timár „babonás-mágikus” megtisztuláson megy keresztül,⁸⁹ a theodicea megoldásának elutasítása ugyanis arra a következtetésre vezetete, hogy Jókai „kedves regényhőse konfliktusát nem morális szinten oldja meg.”⁹⁰

Az öngyilkosságtól Nagy Miklós szerint sem theodicea (a közelmúlt szakirodal-mában ez csupán Szabó G. Zoltán és Szörényi László felfogása⁹¹), hanem egy „váratlan fordulat” tartja vissza: „Megszabadulása a véletlen műve, nem is oldhatja meg igazán az aranyember problémáit” — írta.⁹² Pedig megoldja. Timéa sorsa azért nem

⁸⁴ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 280.

⁸⁵ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 281., 282.

⁸⁶ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 281.

⁸⁷ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 282.

⁸⁸ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 281.

⁸⁹ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 279.

⁹⁰ BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 281.

⁹¹ SZABÓ G. Zoltán és SZÖRÉNYI László értelmezése szerint Timár megmenekülése az „isteni irga-lom döntése”. „Ezzel a megoldással Jókai az élet-halál dilemmát tulajdonképpen theodiceába [...] vezette át...” *Kis magyar retorika. Bevezetés az irodalmi retorikába*. Bp., 1988. 86.

⁹² NAGY Miklós, i. m. 93.

az ő vállát nyomja, mert bűnei alól feloldoztatott, s mert a nő élete alakulását a továbbiakban a téma végigvitele szabja meg.

Úgy vélem, hogy a regény Timár és a narrátor istenhitét tanúsító, fent idézett mondatai Szabó G. Zoltán és Szörényi László álláspontját támasztják alá: a főhőst isteni beavatkozás menti meg, mely azonban véleményem szerint egyszerre tükrözi Jókai sajátos panteizmusát, s kritikus magatartását a katolikus egyház nemtörődöm-ségével, s egyszersmind kíméletlen szigorúságával szemben.

Ugyanakkor az író, e műben is megnyilvánuló antiklerikalizmusa ellenére, a katolikus egyház válással kapcsolatos álláspontját nem merte nyíltan bírálni — s ez téveszthette meg Barta Jánost és Nagy Miklóst —, nem merte nyíltan állítani, hogy az egyének a társadalmi szabályok áthágásával is joga lehet a boldogsághoz, de nem volt szíve kimondani, hogy nincsen.

Szerelem és házasság, egyértelmű kijelentésekben megfogalmazott különválasztásával, a sikertelen házasság felbontásához való jog nyílt hirdetésével, alapjaiban ásta volna alá az egyházak által támogatott és fenntartott megbonthatatlan család-sejtekre épülő társadalmi struktúrát. Timár szigeti életének narrátori helyeslésével és Isten bevonása által történt igazolásával Jókai így is messzebbre ment, mint például az amerikai Nathaniel Hawthorne rokon problematikájú, a házasságtörés témája köré szőtt, alig két évtizeddel korábbi *A skarlát betű* című regényében. Ott a házasságtörő asszonyra, bár pozitív hős, halálig tartó bűnhődés vár, s csak remélheti, hogy „majd ha a világ megérett rá [...], új igazságot nyilatkoztat meg az Ég, hogy férfi és nő viszonyát a kölcsönös boldogság biztosabb talajára építse”, de nem vállalhatja nyíltan nézeteit, mert „az Ég rejtett igazságait sose derítheti fel olyan asszony, akit bűn és szégyen sújt.”⁹³ Timár is házasságtörésben vétkes, de neki Jókai Istene már „az új igazság” nevében megbocsátott.

Timár és új családja a szigeten, melynek nincs papja, s mely nem tartozik „semmi diöcoesishez” (I. 54.), egy dogmáktól megtisztított hit szerint él. A szigeten, „melynek határainál elszakadnak a társadalom törvényeinek, az egyház rendszabályainak fonalai” (II. 72.), akkor van ünnep, „mikor az Isten elhoz[z]a rájuk az ő örömeiket” (II. 35–36.); pap áldása nélkül született gyermeküket „ég küldte jövevény”-nek tekintik (II. 66.); s az antiklerikális nézeteket valló Teréza az, aki az igaz keresztény magatartást képviseli: sebesülteket ápol, igazságot tesz, szegényeken segít. (II. 73–74.)

A legjobban érintett, mert legmerevebb álláspontot elfoglaló egyház, a katolikus, egyik folyóirata joggal állapította meg, hogy Jókai „műveinek vallási irányát tekintve” a katolikus papságot sérti a legjobban,⁹⁴ ami annál is inkább igaz, mivel, mint Barta János rámutatott, az író még a *protestáns* Timár válságának ábrázolásakor is „katolikus vallási-szertartási fogalmakat használ”,⁹⁵ sőt talán szereplői névválasztása mögött — Noémi: héber, „gyönyörűségem”, Timéa: görög *τίμω*, „tisztel, becsül” is a dogmáktól megtisztított ősi hit utáni vágya állt.

A regény vége utópia, mely még utalásaival is kötődik az európai irodalomban oly gyakori sziget-éden-utópia motívumcsokorhoz: Krisztyán „az aranykorbeli ruralis” életet irigyl Timártól (II. 214.); bár nem „Robinson”-ként [azaz egyedül] élne ott (II. 218.); a sziget „ős paradicsom” (II. 34.).

Ez az utópia, mely Teréza sorsán keresztül, Timár és Teréza első beszélgetésének ellenpontjaként kapcsolódik a témához (*Az arany ember* drámai változatában, ahol a

⁹³Nathaniel HAWTHORNE, *A skarlát betű*. Ford. BÁLINT György. [Bp.], 1961. 238–9.

⁹⁴„RADEAUX”, *Egy kis hidegvíz-zuhany a Jókai kultusz hevének lohasztására*. Religio, 1893. aug. 5–12. 78.

⁹⁵BARTA János, *Timár Mihály, az aranyember*, 282.

szegénység-boldogság témát elhagyta az író, az utópia is hiányzik), ellentmondásos: Deodat ért a pomológiához, oinológiához, horticulturához, botanicához (II. 288.), sőt gép segíti a mintagazdaság munkáját (II. 286.), azaz egyaránt jellemzi a civilizációból való kivonulás és a civilizáció.

Jókai utópiája, miként kapitalizmus-ábrázolása is, kidolgozatlan és következtelen. A regény kölcsönzött témája, boldogság és szegénység összekapcsolása, a feudalizmusból kibontakozó Magyarországon ellenérzést ébreszthetett a kapitalizmus iránt, s harmadikutas antikapitalizmusa — Jókai, s a magyar irodalom egyik legolvasottabb regénye e mű — káros hatása máig érezhető.

Az *arany ember* igazi értéke — s ez feledteti a mű számos gyengéjét, jellemépítési, logikai következtelenségét — a Timár boldogságkeresésének történetébe rejtett kritika, mellyel, ha talán nem is mindig szándékosan, Jókai a feudalizmusból örökségül maradt értékrendet támadva, a személyiség jogait elismerő polgári szemléletmód kialakulását segítette elő.

Judit Kádár

MÓR JÓKAI: THE MAN WITH THE GOLDEN TOUCH

Jókai's novel (variously translated as "Timar's Two Worlds", "Modern Midas" in English) has been his most popular book in Hungary since its first publication in 1872.

It is here demonstrated that Jókai's source was August Friedrich Kotzebue, the then well-known German playwright — especially his *Der Opfertod* —, and two other Hungarian plays by Zsigmond Czakó, also strongly influenced by Kotzebue. The overall effect of the plays may well have been enhanced by the fact that Jókai is known to have enjoyed an intimate relationship with the actors of the plays, with one of the actresses becoming his wife.

The first two chapters that have no antecedents in the *œuvres* of Kotzebue and Czakó exhibit elements characteristic of fairy-tales. The paper notes some of the inconsistencies and contradictions that result from the intertwining of the novel- and tale-elements.

The theme of the novel also takes its origin from Kotzebue's *Der Opfertod*. *The Man with the Golden Touch* is a biblical paraphrase, stating that money does not bring happiness. Mostly hence derive the anti-intellectual and anti-capitalistic overtones of the novel, in spite of Jókai's efforts to describe the success of the transition from Feodalism to Capitalism in 19th century Hungary. The novel reflects the attitudes and values of this transitional period, still attached to Feodalism. Against the writer's will it shows the dominance of rigid social norms that restricted individual liberty and reveals the lack of civic virtues and ideals.

However, the way Jókai settled the future of his protagonist, Timár, shows that on one point at least the writer was critical of prevailing values. Timár is allowed to escape from his unhappy marriage, and to be united with his lover by divine guidance, by *theodicy* — thus, this ending to the most popular of Jókai's novels helped the emergence of bourgeois civic rights and bourgeois society.